

Felszámolás – *Játék, de halálosan komoly*

Hafner Zoltán beszélgetése Kertész Imrével

(Berlin, 2004. május 2.)

Ha egyetértesz, kezdjük beszélgetésünket a regény keletkezéstörténetével kapcsolatos emlékeid felidézésével.

Volt valamikor egy regénykezdeményem, még *A kudarc* előtt, amelyben egy író öngyilkosságot követ el. Két motívum nagyon régóta megvolt: egy őszi temetés, illetve az, akit eltemetnek, író. Az is megvolt, hogy ez az író, már nem pontosan emlékszem, valamilyen tragikus sorsot hordoz, valami kinyomozhatatlan tragédia lengi körül, de nem az auschwitz. Az őszi temető hangulata összefügg Mahler *9. szimfóniájával*, annak is az utolsó tételével, amelynek van szerintem egy közjátéka. Egy fafűvös szőlő és egy hárfa: az egész olyan, mint a száraz, fanyar őszi levegő, miközben a hárfa kétségkívül a lélekharangot juttatja az ember eszébe, és mindjárt erre rátör egy felzokogó, a vonósok által intonált kérdésféle, ami fölmeleg egészen a maximumig, s aztán lehalkul. Mint egy vádaskodó kérdés, hogy miért kell meghalni, s azután beletörődik. Ilyesféle motívumok játszottak közre, de azt, hogy ezen megint gondolkodni kezdtem, már a rendszerváltás aktiválta, mindaz a borzalom, amit a rendszerváltáskor Magyarországon tapasztaltam. Ám épp akkortájt kezdtem utazni is, akkor kezdtem megismerni a második generációt, azokat, akik Auschwitzot örökül kapták. Azóta sok ilyen emberrel megismerkedtem, olyanokkal is, akik lágérben születtek. Emlékszem például, egy német vidéki városban elmentünk Magdival vacsorázni, s egy ember megszólított, aki előzőleg a felolvasásomon is részt vett, odajött hozzánk, nem emlékszem már egészen pontosan a szituációra, de rá és a vendéglőre igen. Furcsa, különös, egyszerű ember volt, s elmondta, hogy koncentrációs táborban született; nem Auschwitzban, egy másikban. Minthogyha titokként mondta volna el, s másnak addig nem is beszélt volna róla, s talán még az ismerősei körében sem lenne ez köztudomású. Félig nevetve, félig komoran beszélt róla, látszott, hogy egy mindenképpen feldolgozatlan és feldolgozhatatlan történet ez a számára. Aztán találkoztam, emlékszem, Amszterdamban egy hölgygel, aki elmondta, hogy keresztényként nevelték,

és valamikor, talán 17–18 évesen megtudta, hogy zsidó származású, és ez a szó, hogy „zsidó”, teljesen felkavarta az életét, nem tudott vele mit kezdeni, s úgy gondolta, hogy akkor neki zsidónak kell lennie. Elkezdte tanulmányozni az ortodoxiát, a zsidó vallásos világot, a zsidó irodalmat stb., el is ment Izraelbe, próbált így élni. Sok mindent kipróbált, míg rá nem jött arra, hogy ő tulajdonképpen *európai*, így aztán visszaköltözött Amszterdamba, de maga a tény, hogy zsidó, egészen felkavarta az életét, pedig hogyha megfontolod, számára ez csak egy szó volt addig, semmi más. Legutóbb egy hölgygel találkoztam, akinek nem említhetem a nevét, mert amerikai diplomáciai körökben és Magyarországon is ismert, van egy történelmi témájú könyve is. Ő elmesélte, hogy Amerikában nőtt fel, keresztényként nevelték, de valahogy sose érezte jól magát a bőrében, nem ízlett neki az az életforma, amiben élt, s mintha érzett is volna maga körül valami hazugságot. Egy amerikai diplomatához ment férjhez, majd Európában járva valaki megkérdezte tőle – azt hiszem, Stockholmban –, hogy a családja hogyan vészelt át a nehéz éveket. Kérdi: milyen nehéz éveket? Hát a második világháborút, amikor Budapesten voltak. Így tudta meg... Rohant a telefonhoz és felhívta a szüleit New Yorkban, hogy igaz-e, amit hallott. Azt mondta a papája, igaz, kislányom, de mi nem szeretjük, hogy zsidók vagyunk, és téged is meg akarunk kímélni ettől a... Nagyon boldog lett, és egyszerre teljesen fölszabadult ettől a tudattól. Tehát ez esetben szerencsés fordulat történt, nem törte össze az életét, mint másoknak. Ez egy egészen súlyos probléma, amin elég sokat gondolkodtam, és azt hiszem, hogy a második generációnak bizonyos tekintetben nehezebb a dolga, mint az elsőnek. Na most, visszatérve a regénytervhez, azt gondoltam, hogy a kommunista rendszer megszűnése olyasmis, amit gyorsan kell megélni, s emiatt egy drámát terveztem, valóban, mint ahogy azt sokan a könyv alapján gyanítják is, de nagyon hamar beláttam, hogy egyáltalán nem akarok darabot írni. Ahhoz, hogy valaki darabot írjon, az kell, hogy valamit kezdeni is akarjon a színházzal. Az igazi drá-

Fotó: Kőbányai János

maszerző a művével úgy változtatja meg a színpadot, hogy az már nem az, mint előtte volt. Ibsen például, vagy Shakespeare, vagy a modern szerzők, Beckett, Brecht, akit én ugyan nem szeretek, de ebben a vonatkozásban feltétlenül jelentős. Rájöttem, hogy nem akarok semmit a színpaddal, a világon semmi közöm hozzá. A másik ok pedig, hogy úgy éreztem, a fordulat által az idő és a valóság döntően megváltozott, már egészen mást jelent, mint korábban. Egy darabot általában az ember megír három hét vagy három hónap alatt, de ha két-három évig húzódik, abból már nem lesz színdarab. Borzasztó nehéz volt megragadni, mi az, ami megváltozott, mert csak annyi volt érzékelhető, hogy valamit kihúztak az ember lába alól. Ezt a rendszert nagyon sokan valóságnak fogták fel. Én a magam részéről – és ebben semmiféle erény nincsen, egyszerűen ilyen vagyok – sose fogadtam el a rendszert, sose rendezkedtem be, és annak ellenére, hogy évtizedekig tartott, sose hittem el, hogy tartós lehet. Ha megnézed a könyveimet, kiderül, nincs bennük egyetlen olyan fogalom se, amely azonos lenne a rendszer szóhasználatával. Valójában negyven évig egy olyan fiktív valóság vett körül, ami nem volt ugyan valóság, de az emberek mégiscsak annak élték meg, és amikor megszűnt, s a „valódi valóság” köszöntött be, hirtelen az tűnt fikciónak. Ez önmagában is igen érdekes regénytéma, együtt

a meg nem szűnt és fel nem dolgozott, és effektíve feldolgozhatatlan Auschwitz-élménnyel, hiszen akkor is egy totális diktatúra dőlt meg. Az emberek egyik pillanatról a másikra totálisan más körülmények közé kerültek, és egy meghatározó értelmiségi csoport is elvesztette a szerepét, az identitását. A regényben ezt valahogy úgy jellemzem, mintha egy falnak feszültek volna évtizedeken keresztül, s ez a fal egyszer csak váratlanul összeomlik. A legsúlyosabb élménye ennek a változásnak Magyarországon és a többi kelet-európai kis országban egyaránt, hogy az emberek nem maguk vívták ki a szabadságukat, ajándékba kapták, s amit épp ezért nagyon nehéz szabadságként megemésztetniük. Eddig ilyen rendszer volt, most olyan rendszer van, a kettő valahol egyenértékű a számukra, mind a kettő nagyobb hatalmak ajándéka vagy büntetése. Van egy német barátom, Christian Meier professzor, s az egyik könyvének „Az eltűnő történelem”, valami ilyesmi a címe – vagyis hogy a történelem eloszlik, eltűnik az ember lába alól; van egy másik könyve is, *Athéntól Auschwitzig*, ugyanis klasszika-filológus az illető. De visszatérve: az volt a probléma, hogy hogyan lehet mindezt megragadni – hogyan lehet megragadni a megragadhatatlant, hogyan lehet megfogni a szétfoslót? Hogyan lehet történetet írni abból, hogy tulajdonképpen nem lehet többé történetet írni. Szinte lehetetlenség volt elkezdni, viszont teljesen világos volt, hogy meg kell változtatnom azt a prózaformát, amelyet addig követtem, hisz ez az első regény, amelyet nem a totális diktatúra körülményei között írok. Egy szabad és változásokkal terhes, de az én számomra örömteli változásokkal teljes periódus volt ez, voltaképpen teljesen szabad kezet kaptam a formai játékokra. Mindazonáltal sokáig nem tudtam igazán megfogni ezt a formátlanságot. Voltak szép szövegeim, úgy éreztem, a kezemben van az egész, de mindig összeomlott amiatt, hogy túlságosan logikus. Túlságosan mély elemzések voltak benne, amelyek ugyan önmagukban nagyon rendben voltak, de éreztem, hogy a regényben még sincs helyük. Megalapozatlan lett volna, ha szilárd jellemeket vagy szilárd körülményeket vázolok fel. Másfelől nem akartam visszaemlékező, egyetlen szemszöveget, mivel az pontosan ellent mondott volna a regény tárgyának. Világosan le kellett tehát szögezmem, hogy a regény annak a valóságnak a felbomlásáról szól, amely valóságnak az örökségét egy új generáció viszi tovább. Erről nem is mondanék többet, nem akarom értelmezni a regényt. Annyit még legfeljebb, hogy akkoriban Magyarországon, körülbelül 1996 és 2001 között, olyan volt a politikai hangulat, amely a szó szoros értelemben depresszióba kergetett. Képtelen voltam dolgozni, de nem a regénnyel volt gondom, hanem azzal, hogy

egyáltalán eljussak oda, hogy nyugodtan gondolkodhassak és írjak. Magdi látta, mennyit dühöngök, mérgelődöm, és az ő ötlete volt, hogy próbáljuk meg, kockáztassunk: akkoriban jobban mentek már a könyveim a világon, megengedhetjük magunknak, hogy egy kicsi lakást béreljünk Berlinben, legyek ott két hétig egy hónapban – és tényleg: leszakadt rólam a budapesti depresszió. A regényformát itt találtam meg Berlinben, itt írtam meg a második harmadát, vagy még többet. Itt állt össze az a logikus forma, miszerint a logika ez esetben nem érvényes. Itt határozottat el, hogy bizonyos szemszögek egyes szám első személyben szólalnak meg, s a kompozíció is itt vált teljesen világossá, vagyis hogy egyszerre legyen játékos és tragikusan töredezett. Csak ilyen töredezett formában lehetett megírni azt a megbomlott valóságot, amelyet mindenekelőtt és -felett ábrázolni akartam. Mindig is úgy gondoltam, ez az utolsó pillantás, amit Auschwitzra vetni tudok. Négy perspektívából ábrázoltam a civilizációs törést: a *Sorstalanság*ban közvetlenül, *A kudarc*ban reflektáltam rá, a *Kaddis*ban egy távolabbi perspektívából mutatom be a következményeket, itt pedig a második generáció szemszögéből, azaz a konkrétan meg nem élt Auschwitz-élményt, és a konkrétan megélt rendszer felbomlásának az élményét, az értékvesztés regényét. Hajnalokon és boldog éjszakákon írtam Berlinben, s mintha a messzelátó másik végébe néztem volna, annyira se látszott az ország, a budapesti politika. Nagyon szeretek idegen környezetben dolgozni, imádom, ha semmi valós közöm az ottani politika létezéséhez, és csak barátokkal érintkezem.

A regény rövid időn belül megjelent több nyelven is, németül, spanyolul, franciául, hollandul, s nyilván készülnek a további fordításai. A fogadtatásukról van híred?

Sok kritika jelent meg, egész kötetnyi, pozitívak, de nem tudom követni őket. Se interpretálni nem akarom a regényt, se a kritikákra reflektálni nem akarok, ennek nem lenne semmi értelme. Kétségtelen azonban, hogy a regény bizonyos feladványt jelent az olvasó számára. Már eleve kétféleképpen lehet olvasni: egyvégtében, anélkül, hogy az ember fölkapná a fejét, mivel eléggé lendületes maga a történet; és lehet úgy is, hogy az ember folyton fölkapja a fejét és megpróbálja innen-onnan értelmezni az olvasottakat. Semmi sem egyértelmű benne, és nem is akartam egyértelmű értelmezést felállítani. Itt derül ki, hogy ez a trilógia- meg tetralógiaelmélet valójában mérhetetlen ostobaság, legjobb lenne visszavonni. Minden regényem önálló mű, mind-egyik más nyelven íródik, s attól, hogy végigviszek bizonyos párhuzamokat, és mondjuk *A kudarc* a *Sorstalanságra* reflektál, a *Felszámolás* pedig valame-

lyest a *Kaddisra*, még nem áll össze a négy regény tetralógiává. Két párregény, talán így nevezném őket a legszívesebben, habár tartalmilag semmi közük egymáshoz. Annak ellenére, hogy az utolsó két regényemben B-nek nevezek egy író, a két író valójában nem azonos, semmi közük egymáshoz. A *Kaddis*ban nem indokolom meg például, hogy miért nevezem B-nek az alakomat, a *Felszámolás*ban abszolút megindokolom. Egy nagy példára hadd hivatkozzam, Kafkának a K-alakjára, hisz Josef K. sem ugyanaz, mint a földmérő K. Lehetséges, ha Kafka tovább élt volna, és tovább folytatja regényeit, még rengeteg K-val találkozunk. Az a tapasztalatom, hogy minden regénynek van egy bizonyos titka, amit a szerző sem ismer, és a számára is titok marad. Ha nem lenne ez a titok, akkor nem írná meg a regényt – ez a titok tartja életben, s amit az egyértelműen megfejthető, már meg is semmisül a szöveg. Nekem a *Felszámolás* ugyanolyan titokzatos volt, mint némely interpretátoromnak, de ezt a titokzatosságot becsültem és szerettem benne a legjobban. Lenne variációm arra, hogyan kell olvasni, de ezt jobb, ha megtartom magamnak. Egy bizonyos értelemben viszont, és ezt elhihetik nekem, a regény teljesen logikus, és teljesen világos.

A Felszámolás, számomra legalábbis úgy tűnik, több szempontból is szokatlan mű: azt hiszem, sokan nem ilyen típusú szöveget vártak tőled, s bizonyos értelemben megzavarta az addig kialakult képet rólad. Ahogy utaltál is rá, formailag sokkal játékosabb és töredezettebb, több nézőpontból vizsgálódsz, többféle variációs és interpretációs lehetőséget kínálsz fel. Az is lehet, hogy többen túl közel érzik magukhoz a problémát, és ez esetleg kellemetlen, mert személyes önvizsgálatot provokál...

Lehet, de sose lebeg előttem az olvasó, miközben írok...

Persze, nem is erre gondoltam, inkább arra, hogy érezhető volt némi zavarodottság a regény hazai fogadtatásában.

Magyarországon a kritika megszokta, hogy egy könyvön nem kell különösebben gondolkodni, s többnyire egyetlen szempontból, az „érthetőség” szempontjából kell reflektálni rá. Persze, ez a kritikusoknak csak az egyik felére érvényes. Másrészt egy generáció kétségkívül érintve érezheti magát ebben a regényben, ez pedig éppen a demokratikus ellenzék. Például, ahogyan Keserű fellázad, megújítja a monotóniát, és egy rossz regényről megírja a véleményét, amelyből aztán sors lesz végül, lecsukják, be akarják szervezni stb., ezek mind a Kádár-rezsim alatti gyönyörű életünkéből vett motívumok. El tudom képzelni, van, aki úgy érzi, hogy esetleg csödként akarom bemutatni ennek a gene-

rációnak a küzdelmét, ami csak részben igaz. Igaz annyiban, hogy ez az alapjában véve nagyon tisztességes és becsülendő mozgalom végül is kudarcot vallott, hisz nem ők szabadították meg az országot az ellenségtől. Természetesen ez érintheti a befogadást is, de engem ez a része, megmondom őszintén, egyáltalán nem érdekel. A hazai fogadtatás kétféle: van az abszolút elutasító (azt hiszem, a *Beszélőben* jelent meg egy példátlan cikk, amely egész egyszerűen rálép a regényre, és bemaszatolja a cipőtalpával, de az ilyenekkel nem érdemes foglalkozni), és vannak aztán olyanok, amelyek viszont valami egészen másról, egy másik regényről beszélnek – mellőlőnek tökéletesen, s azt sugallják, mintha a *Kaddis* lenne elégetve, de erről szó nincs, ez eszembe se jutott. Németországban is akadt, aki úgy interpretálta a könyvet, hogy hál' istennek a fő mű, a *Kaddis* megmaradt, amelyet pedig a regény szerint el kellett volna égetni. Egyáltalán nem tudom, hogyan lehet erre a gondolatra jutni, miközben itt épp egy regény születik meg.

A kézirat körüli polémiaik során hivatkoznak Bulgakovra is, bár nem hinném, hogy helyesen...

A Mester és Margarita nagyon nagy könyv, de a *Felszámolás*nak semmi köze hozzá. A regényben minden fikció, az alakjait nem lehet realista módon elemezni. Semmi sem reális, mint ahogy maga a valóság is fikció, és fikció mind a mai napig. Még semmi nem alakult ki azokból a – hogy is mondjam – szükségszerűségekből, amelyeket a regény érint, még minden cseppfolyós állapotban van, erről is szól, és az eltűnésekről... De lehet egy másik szempontból is kritizálni, zsidó szemszögből, szigorúan teoretikusan, mivel manapság sokan mondják, hogy Auschwitzból már semmi sem maradt. El is lehet fogadni, ha valaki így gondolja, és meglehet, igaza van. Gyakorlatilag semmi sem maradt Auschwitzból, intézményesült emlékhellyé vált, a képzeletünkben sem Auschwitzként él, immár semmi köze ahhoz a valósághoz, amit mondjuk Birkenauban átéltek az érintettek. A regény ebből a szempontból valóban egy kicsikét messzebb megy, mint az eszéim, amelyekben azt próbálok taglálni, de egyre halkabban és egyre bizonytalanabban, hogy Auschwitzból maradt-e valami egyáltalán. De ha már belementünk a regény fogadtatásába: lehetne elfogulatlan szemmel is nézni a munkásságomat – és itt nem arról van szó, hogy ki dicsérte a könyvet és ki szidalmazta. Voltaképpen szidalommal csak eggyel találkoztam, az említett kritikával, amely mindenképpen méltatlan a laphoz, a kritikust nem ismerem és nem is akarom, de nyilvánvalóan dühből, zsigerből íródott, valamilyen irigységből; tény, hogy sok agresszivitással találkozom a Nobel-díj óta. Ezt leszámítva

van például egy elutasító kritika, mely a *Magyar Narratívában* jelent meg, és nagyra becsülök, mert kérdéseket tesz föl, például hogy a regény tartószervezete vajon elég erős-e ahhoz, hogy ilyen súlyokat hordozzon. Ez olyan kérdés, ami jogosan felvethető – vagyis semmiféle kifogásom nincs az elutasító kritika ellen, viszont hogyha valaki nem elolvassa a könyvet, hanem beleolvassa magát a könyvbe, azt nem szeretem. Ugyanakkor nagyon sok megértő kritikával is találkoztam. A kritika azonban sose érdekelt igazán, és joggal, mert általában mindig dicséretet kaptam, mégpedig azért, mert csak azok írtak a könyveimről, akik szerették, tehát nem volt kötelező. Ezúttal viszont a regény kötelező marta-lékká vált, koncként ront rá a sakálhad minden oldalról, mindazok, akik eddig füttyültek rám. Most lehet tépdadni, marcangolni a zsákmányt, és ki lehet excrementálni, amit megemésztettek. Erről kár ilyen sokat beszélni, nem is érdemes.

Utaltál a töredezettségre, de azt hiszem, nem pusztán aktuális szituációkra reflektál ily módon a regény – ez történeteink lezárhatatlanságáról is szól.

A történet lezárhatatlanságáról is szó van, ez egy nyitott regény, se pont, se egyéb írásjel nincs a végén: „Következő lépés / Mégse” – nyitva marad, mint ahogy pillanatnyilag nyitva van minden kérdés Kelet-Európában.

Valamennyi szereplő túlélő, több tekintetben is: Auschwitznak, a szocialista rendszernek, a saját életének, s vele a korábban kialakított életstratégiájának. Ezen a ponton a tanúságtétel problémája tágabb jelentést kap, ugyanakkor mintha szkeptikusabban is viszonyulnál hozzá...

Abszolút szkeptikusan viszonyulok hozzá, mert nem is viszonyulhatok hozzá másképp. Annak, aki hirtelen megtudja, hogy ő zsidó, és a nagyszülei elpusztultak Auschwitzban, ez olyan traumát jelent, amelyet nem tud hova csatolni. Mivel Auschwitzban nem a hitük miatt pusztultak el a zsidók, mint az addigi zsidóüldözések folyamán, nem is lehet zsidó szenvedéstörténetként átélni és integrálni. Ha társadalmi történetnek tekintik, akkor magukat olyan személyeknek kell tekinteniük, akik – mint ahogy *A kudarcban* írtam – bárhol, bármikor agyonlőhetőek. Ez mindenképpen megrendíti az identitást, ez egy olyan trauma, amivel nincs mit kezdeni, harcolni nem lehet ellene. Pillanatnyilag sehol nincs intézményes antiszemitizmus, társadalmon belüli antiszemitizmus azonban létezik, a zsidó sors, és maga a szó is, hogy „zsidó”, mindenképpen bélyeg Európában. Azon kívül maga a zsidóság „mint olyan” is válságban van, mert az európai zsidóság léte nem indokolt. Miért nem indokolt? Azért, mert

létezik Izrael állam. Ha a zsidók Európában az imádság után úgy búcsúznak el egymástól, hogy „viszontlátásra, Jeruzsálemben”, akkor ez nem valami megvalósításra váró csoda, mint ezelőtt még hatvan vagy nyolcvan évvel volt. Az európai zsidó lét, amit én is élek, szerfelett kérdéses létforma, mert nem nacionalista alapú, nem izraeli, nem ilyen, nem olyan, vagyis semmilyen. A vegyes házasságok folyamán lassacskán feloldódik, nyilván el is fog majd tűnni. Nincs vele mit kezdeni, és ez rettenetes dolog. Mindezek miatt mondtam, hogy a második generációnak sokkal nehezebb dolga van, mint annak, aki ezt valóságosan túlélte – szellemileg van nehezebb dolga, természetesen. Akit Auschwitzba vittek, azért vitték el, hogy elpusztítsák, s aki túlélte, legalább tudja, hogy miről van szó, még ha esetleg nem is tudja a saját javára fordítani, bár tegyük hozzá, sokan merítették erőt belőle. A második generáció azonban nem igazán tud mit kezdeni ezzel az örökséggel: vagy ápolja, vagy feladja, de ha feladja, akkor úgy érzi, hogy árulást követ el. Nincs más.

Ugyanakkor ez nemcsak zsidó probléma, ez messze túlnő ezen...

Hát ez az. És tulajdonképpen az európai kultúra se nagyon tud mit kezdeni vele. Feloldani nem lehet, csak kulturális szinten lehet ezzel megküzdeni, és megküzdeni csak úgy lehet, hogyha az ember újra és újra ábrázolja valamilyen módon. Ez az ismétlés olyan, mint amikor az ember egy pszichológus díványán fekszik, és újra meg újra elmondja a történetet, egészen addig, amíg világossá nem válik; egészen addig, amíg meg nem nyugszik valahogyan. Ezzel nem semmisül meg a történet, a történet megmarad, de az ember valahogyan megnyugszik a trauma után. Az az érzésem, most ez történik. Magyarországon ez most kezdődött el, ki tudja, mennyire, és ki tudja, hová vezet. Fontos, amikor azt mondogatják, hogy emlékezzünk, nehogy újra megtörténjen, de nem kell egészen komolyan venni, hiszen Auschwitz nap mint nap újra megtörténik egy bizonyos értelemben, A történetek elmondását azért kell ismételtetni, mert egy traumáról van szó, amit csak így lehet feldolgozni.

Amikor a tanúságtételt említettem, nem csak mint írói programra gondoltam. A Felszámolás korábbi regényeidnél mintha erősebben sugallná, hogy a saját, személyes életéről mindenkinek tanúságot kell tennie – ebben az összefüggésben Auschwitz annak a próbája is, hogy ki-ki hogyan ismer önmagára e történetben.

Vagy legalábbis elképzelje önmagát ebben a szituációban. Ez kétségtelenül így van. Ha most elindul

a társadalom mélyén valamiféle etikai munka, a trauma empatikus átélése, akkor is kérdés marad, hogy milyen csatornák által manifesztálódik. A művészet, amelyről Nietzsche azt mondta, hogy voltaképpen az ember valódi metafizikai munkája, ezt a szerepét mára elveszítette. Nem olyan kultikus jelentőségű, mint volt az idő tájt, amikor még egységes kultúráról beszélhettünk, mondjuk a barokk idején, s nem is annyira döntő, mint a polgárság idején volt. A művészet valahogyan most már nem tükrözi az ember metafizikai munkáját, illetve ha tükrözi is, csak partikulárisan. Az a fajta vallásos élet, amely abszolút alapja volt egy kultúrának, felbomlott, a krízis körülbelül ezen a ponton tapintható ki. Nincs ma igazán olyan kulturális eszközünk, ami az ember folyamatos etikai munkáját igazán kifejezné.

Ennek módját mindenkinek külön-külön kell megtalálnia, ami sokkal fáradtságosabb és hosszabb ideig tartó munka, s talán a végeredménye is kétségesebb...

Egyénenként kell megtalálni, de kérdés, hogyan fejeződik ki. Ez ma részben a politika síkján zajlik, nem valami nívósan. Demokrációkban az emberek vitatkoznak, épp a konszenzus érdekében, ami valóban nagyon fontos. A negatív energiák azonban nem oldódtak fel, s a gyűlölet újra és újra világrendet, realitást teremt. De a jó is világrendet tudna teremteni, ha hagynánk, hogy létezzen. Ez egy olyan probléma, amit ebben a regényben nem érintettem, a *Kaddis*-ban viszont igen, s részben erről is szól. De visszatérve a realitásokhoz: ezt úgy fogalmaztam meg korábban, hogy Auschwitz óta nem történt semmi olyan, ami Auschwitzot visszavonta volna. Ugyanabban a világban élünk változatlanul, a potenciális veszélyek és esélyek világában. Nem lehet semmiféle fix pontot találni ahhoz, hogy affirmálhassuk, ez megtörtént, az nem történt meg. Nem történt meg semmi, illetve ami megtörtént, az az auschwitz trauma, és persze még sok más hasonlóan traumatikus élmény, amely mind feldolgozásra vár. A jelen szituáció olyan, amelyben nincs egy teljesen nyilvánvaló eszköze az embernek, hogy megtalálja a feloldást, mint mondjuk hajdanán, a vallásos vagy a forradalmi hit által... A forradalmak, mármint a jó értelemben vett forradalmak ideje lejárt. A francia forradalom óta bebizonyosodott, hogy minden forradalom végeredményben az ember vesztére tör, a társadalmi igazságossággal kezdődik, és a végén egy totális rezsim jön létre, ami a legszörnyűbb a világon. Se a vallási, se a forradalmi hit, se a művészet nem alkalmas kifejezőeszköz ma már. Ami szubkután zajlik, csak töredékesen kifejezhető. Ennek egyik példája a *Felszámolás* is, és ez tudatos, nincs katarzisz benne, mert nem lehet ka-

tarzis. Érdekes módon, a diktatúrában írt regényeimben igen fontosnak tartottam a katartikus véget, de most valahogy nyíltabban beszélhetünk, az élet jobb minőségű, mint a diktatúrákban volt, emiatt sem éreztem szükségét a katarzisnak. Remélem nem lesújtó a regény, de olyanféle katarzis, mint a *Sorstalanságban* vagy *A kudarcban*, vagy a *Kaddisban* van, nincs benne, ez kétségtelen, de ez nem vethető a szememre, mert az az igazság, hogy a világban sincs katarzis.

A regény hátterében vagy inkább egyik szólamaként ott érzem a saját, személyes élet visszavételének, az egyéni sor-sok kívívásának a megoldatlan problémáját, amelyet részben már érintettünk. Azzal, hogy szétesett egy rendszer, hirtelen az „én” vált kérdéssé, hisz korábban, zárt keretek között, így vagy úgy, de mindenki tudta magát identifikálni. Erre a kérdésre azonban a demokráciában még nehezebb választ találni. Egy ilyen helyzet mindig kedvez a szélsőséges ideológiáknak.

Főként Kelet-Európában, hisz ahogy eddig sokan identifikálták magukat, mondjuk konformistaként vagy ellenállóként, az érvényét veszítette. „Deus ex machina” módján oldódott meg a helyzet, nem egy előre belátható folyamat eredményeként élte végig az ember. Mert ha meg akarok szabadulni a börtönből és elrágom a bilincseimet, lelövöm az őrt, beugrom a folyóba és kimászok egy másik országban, akkor érzem, hogy tettem valamit, de hogyha csak rágom-rágom a bilincset, és egyszer csak összedől a börtön, akkor nem tettem semmit sem, hirtelen csak megszabadultam. Zavarba ejtő, hogy azt se tudtam tisztázni, valóban megpróbáltam-e a szabadulást, avagy valóban bűnös vagyok, és megérdemeltem volna még huszonöt évet ebben a cellában – egyszer csak jött egy óriás, aki véletlenül rálépett az épület tetejére, aztán tovább ment. Körülbelül így éltük meg Kelet-Európában a rendszerváltást, ne tagadjuk. Az individuum kontinuitása megszűnt, s mindenki viszi tovább a maga terhét, közben pedig megszakadt a kapcsolata a magasabb értelemben vett és a más szinten zajló világrenddel, amit nem is ért. Én sem értek olyan szavakat, mint globalizáció, meg egy csomó hasonló fogalmat, amelyek egyszer csak berontottak a magyar valóságba, s nem hinném, hogy sokan vannak, akik értik ezeknek a tartalmát, vagy felfogják a lényegét. Ahhoz, hogy az ember a globalizmust lássa, azt hiszem, valahol Európa közepén kell élnie, és akkor is valami gazdasági kulcspozícióban kell lennie ahhoz, hogy lássa, a kultúra vagy a gazdaság számára ez mit jelent. Azt hiszem, teljes káoszban élünk pillanatnyilag, kulturális káoszban.

Egyszer említetted, hogy többek között a modern angol regények mintája is a szemed előtt lebegett a Felszámolás írásakor...

Hát én sok mindent mondtam, de nem kell feltétlenül ragaszkodni hozzá...

A Kaddis esetében Bernhard hatása nyilvánvaló, de a Felszámolást olvasva ilyesféle hatást nem érzek.

Nincs is, ez a regény semmire sem hasonlít, a képzelenség szintjén idézi a *Doktor Faustust*, ám nem kell komolyan venni, ez egy olyan játék, amely a dolog irrelevanciáját tükrözi... Lehetséges, hogy ez cinikusan hangzik a szerző szájából, de igazából a regény egy humoros ötleten alapszik. Ennek a humoros ötletnek része, hogy a szerkesztő a *Doktor Faustusra* hivatkozik. Annyira megváltoztak a dimenziók, a tragédiatlanságnak olyanfajta humorisztikus szemlélete ez, amelyet vagy megért valaki vagy nem. Itt az egész kultúra egy kicsikét vicces szerepben tükröződik. B. öngyilkossága sem az a véres valóság, ami egy öngyilkosság lenni szokott. Világosan látható, hogy játék, hogy itt bizonyos motívumok másféleképpen működnek... Ez nem egy olyan öngyilkosság, amit, mondjuk, Dosztojevszkij leír, nála az gyilkos valóság. Azóta a gyilkosság már annyira természetes, hogy szinte viccesnek tűnik... Ebben a regényben csak az a komoly, hogy nincs benne katarzis, a többi mind játék.

Illetve a katarzis parodisztikusan jelenik meg, a darabbeli zárlatban...

Igen, igen. Ez is teljesen nyitott, ugye. Ez egy elképzelhető színpadi vég, egy olyan darab után, ami nem létezik, hisz a regényben nincsen kész színdarab.

Visszont van kétféle befejezése. Megkérdezhetem, hogy Keserű miért közli a korábbi változatot is?

Azért, mert mind a két változat lehetséges. Az egyik realista, a másik, hogy is mondjam, bizonyos morális szinten mozog, a szeretet kérdését veti fel: mi az, s lehet-e, kérdezik-kiáltják. A szeretethiányról szól, amely kínozza a két embert, de kérdés, hogy a szeretet valóban lehet-e megoldás közöttük, miután Judit előző házasságában nem volt lehetséges; van-e szeretet egyáltalán, létezik-e, létrehozható-e? Ez mondjuk indokolt kérdés egy olyan beszélgetés után, melynek során kiderül, hogy egy házaspár mennyi empátiával élt egymás mellett éveken keresztül, s amelyet aztán egy szó, „zsídó”, egészen

más megvilágításba állít. Élettapasztalat, hogy a múlt mindig utoléri az embert, s az mindig traumatikus, mindig valami megfoghatatlan annak, aki nem követett el semmit. Valóság ugyan, de mégsem annak, aki ezt a valóságot hordozza.

Többféle irodalmi toposzt, motívumot használ az regényben, amelyek Auschwitz előtt még kiválóan működtek; most előveszed őket, és mintegy megméred, hogy a jelenlegi állapotban mennyire érvényesek, hogyan használhatók.

Igen, s épp arról van szó, hogy nem használhatók. Az emberek még mindig az Auschwitz előtti nyelvet beszélik, és gyakran olyan kulturális példákat hoznak elő, amelyek teljesen aránytalanok... Nem játszanék Thomas Mann művével, hogyha az nem lenne óriási regény – s ha a dimenziója, az egész tragikus hang nem vált volna komikussá a mai szituációban. Ez nem azt jelenti, hogy a regény nem érvényes többé, de másfelől meg mégiscsak azt jelenti. Tehát nagy példa, de azóta eltelt mondjuk hatvan esztendő, és ez a hatvan esztendő – hogy úgy mondjam – megtörpítette, mint ahogy végeredményben minden nagy alkotással ezt művelte ez a törpe korszak...

De a személyes életed keretei között ezt mégsem egészen úgy gondold.

Ha elolvasok egy nagy könyvet, utána emelkedett hangulatban vagyok, és hosszan beszélek róla, persze, de közben, mondjuk, el kell mennem bevásárolni, és esetleg jön egy terrorista, aki felrobbantja az autóbuszomat. Megváltoztak a dimenziók, az okoknak nincsenek következményeik, illetve a következmények nem vezethetők vissza... Azt hiszem, ezt bele is írtam valahol a regénybe. A diktatúrák nem logikusan működnek és nem logikusan omlanak össze, illetve ha mégis, ezt a logikát nem értjük, akik pedig az elszenvetői vagyunk. Mi csak várjuk a felszabadulást vagy a bebörtönzést, vagy akármit, és ebben a dimenzióban minden nagy példa, amit előhozok, kicsikét humorisztikussá válik. Egy kicsikét megveregetjük az emberiség nagy alkotóinak a vállát, megmutatjuk, kiállítjuk, az emberek sorban állnak, s ha bejutsz, tíz ember áll körülötted, ráta-posznak a fejedre, melletted szól egy hangos beszélő, a vezető magyaráz... ezt nevezik ma kulturális eseménynek. Ugyanígy van az olvasással is az ember, töredezetten olvas, és amit olvas, az olyan mértékben áll ellentétben azzal, amiben él... Most persze a régi nagy művekre gondolok. Ha a *Doktor Faustus*t veszed, hatalmas lélegzetű munka, óriási nemzeti tragédiaként írta meg a szerző, akit nyugodtan lehet a nemzet írójának nevezni. Ilyen ma nincs. Ez ma

mind távoli dimenzióba került, és aki ilyen művekkel foglalkozik, egy kicsit nevétségesnek érzi magát és a világot is, vagy Leverkühn tragikus gesztusát, aki az ördöggel cimborál... Ezt ma már, enyhén szólva, másképpen látjuk. Különbözik érdekes, hogy a legtöbb olvasó ezt a játékot komolyan vette, erről azonban nem érdemes beszélni, ez már a regény interpretációja lenne. Nem, ezt hagyjuk.

Ne hagyjuk. Te hogyan látod, nem a mások interpretációját, hanem a sajátodat, vagy mondjuk úgy, a mostanit.

Különbözik variációkat látok, s nekem is megvan a saját variációm, de azt legjobban, hogyha megtartom magamnak. Vagy nem? Inkább mondjam el?

Igen.

El tudok képzelni olyan variációt, hogy az egészet Keserű írja meg, ő találja ki. Ő az író, ezt is el tudom képzelni. Ez egyfajta olvasat, nem kötelező.

Lehetnek egyéb variációk is. Többben is úgy gondolták ugye, hogy a Kaddis az a bizonyos eltűnt regény, mások azt vélelmezték, valójában maga a Felszámolás ez a bizonyos regény, s akad, aki szó szerint veszi a leírtakat, s e szerint a B. által írt regény valóban nincs meg, elégett, és ez kényszeríti Keserűt arra, hogy megpróbálja valamelyest rekonstruálni, s a saját jegyzeteiből előállítani...

Ezek mindegyike jogosult olvasat, kivéve, hogy a *Kaddis* lenne az a bizonyos regény, erre semmiféle utalás nincsen. Van ugyan egy *Kaddis* című regény, amit szintén én írtam, s amelynek a főhősét B-nek hívják, ám a *Felszámolás*nak nem B. a főhőse, noha kétségkívül szintén van egy B. nevű szereplője, neki azonban semmi köze magához a *Kaddis* című regényhez. De erről már beszéltünk.

Néhány helyen viszont szándékosan játszol bizonyos párhuzamokkal, például annak leírásakor, amikor B. megismerkedik a feleségével – de ilyenkor is csavarasz egyet...

Úgy van. Ezek a játék részei, mint ahogy a festő vagy a fotós a figuráit elmosza, odébb mossa... a vonalak egészen mások lesznek. Amióta a *Kaddist* megírtam, sok minden történt, eljátszom a figuráimmal, de egyáltalában nem indokolt, hogy a *Kaddist* mint regényt belevegyük ebbe az önálló műbe. Ezért is vessük el újra a trilógia, tetralógia címkét, ostobaság. Mindegyik önálló, más stílusban megírt regény, amelyeket az köt össze, hogy egy szerző írta őket, és gyakran adja ugyanazt a nevet a szereplőinek, de ez nem jelent semmit. A *Kaddist* nem kötelező az olvasónak ismernie, és miért is kellene

feltételeznem, hogy ismeri. Én abból indultam ki, hogy nem ismeri, és főként abból, hogy egy önálló regényt írok. Mint minden író, a saját univerzumomat teremtem, de ez nem jelenti azt, hogy a regények közvetlenül egymást folytatják, erről szó sincsen.

Apró utalásokat, egymással nem teljesen azonos megfeleltetéseket is tesz; például B. mindkét regényben egy panelházban él, feltehetőleg ugyanabban, de más-más emeleten...

Persze, mert egy egészen más karaktert vázol fel a két mű.

A regényen belül is találkozunk hasonló „logikátlansággal”: B. májusban hal meg és ősszel van a temetése.

Így van. Magam is látom az efféle időbeli logikátlanságokat, de ezeken nem változtatok, mert teljesen mindegy, hogy időben mi következik...

A regény nagy részét a két idézőjel közötti rész teszi ki: vannak a B. által hátrahagyott anyagok, és a Keserű-féle kommentárok.

Objektív hangon kezdődik a regény, minthogyha lenne egy realista meggyőződésű szerző, aki most regényt fog írni: nevezzük hősiünket... stb. Körülbelül így kezdődik a *Vonzások és választások* Goethénél. Aztán ez megváltozik, s egyszerre mintha a szerző alakja egyes szám első személyé lényegülne át, és ő írná a darabot, ő készítené a darabhoz a jegyzeteket, miközben már régen halott ugye, s mintegy megjósolja a jövőt. De ezt se kell komolyan venni. Megismeri Keserűt, aki ahogy a németek mondják, „doppelgängere” a fő figurának, aki egyszerre átveszi a szót, ő maga beszél, de ez megint olyan, mintha B. írná, B-t viszont az író írja, aki a regény végén megint átveszi a szót és befejezi a könyvet. Ezek mind játékok, olyan mintha lenne szerző, mintha lehetne realista regényt írni, tehát bemutatja a környezetet, a figurát, azután megsemmisül az egész, összeomlik. Ez játék, de komoly játék, halálosan komoly játék.

De az az értelmezés ettől még jogos marad, hogy a keresett könyv maga a Felszámolás című regény.

A keresett könyv a *Felszámolás*... ez jogos. Végeredményben ez a regény állítja és visszavonja önmagát... van is és nincs is; elégették, de az is fikció. Egy zárt univerzum, mely fikció, de a játék – mint mondtam már – halálosan komoly, a fikció fikciója, van is és nincs is.

Erre a fajta kettősségre hívja fel a figyelmet már a mottó is: „Akkor visszamentem a házba és leírtam: Éjjél. Az eső veri az ablakot. Nem volt éjjél. Nem esett.”

Persze. Beckett szenzációs, nála is egy „doppelgängerről” van szó, aki a földeríthetetlen Molloy nyomában jár... ebből is látszik, hogy nem vagyok forradalmi újító. A valóságról írunk mindannyian, csak azok nem írnak a valóságról, akik azt hiszik, hogy van, létezik a valóság, és ennek alapján akarják elemezni ezt a regényt... Idővel nyilván majd ez a mű is elfoglalja a maga helyét.

Magam a cím, Felszámolás, a regény több rétegére is utal: egy konkrét kiadó helyzetére, a rendszerváltozásra, a múlt felszámolására, Auschwitz „eltűnésére”, B. öngyilkosságára, Ádám és Judit kapcsolatára...

A „felszámolás” szót többször is használom, és már a *Kaddis*-ban is többször szerepelt. Itt minden felszámolódik, s mint mondtam, nincs katarzis. Mindenki megpróbálja a saját sorsát valami módon elrendezni és ez csak félrecsúsztatva sikerül, mindenkinek valamit fel kell adnia ezért, vagy olyasmit vállalnia, amit nehezen tesz meg. A *Felszámolás* egy korrekt cím, azt hiszem. Mindjárt ez jelent meg, nem is volt más; amint gondolkodni kezdtem a regényen, rögtön *Felszámolás* címen gondoltam rá.

A kiadói környezetet, gondolom, személyes élmények alapján ábrázolod.

Voltak érdekes kalandjaim '88-ban, a Szépirodalmi Könyvkiadóban. Amikor hirtelen csődbe jutott az ország, a kiadónak az az ötlete támadt, hogy Gulácsy Irén egyik szörnyű könyvét jelenteti meg, amelyről azt hitték, hogy hatalmas siker lesz. Teljesen világossá vált előttem, hogy ezek a nagy irodalmi szerkesztők, akik mindig csak a magas irodalomról beszélgetnek, milyen mélyen megvetik az olvasóközönséget. Amikor bementem a Szépirodalmiba, 1988 egy szép napján, akkor ezek a Gulácsy-kötetek ott álltak a folyosón oszlopokban, tízezrével, alig lehetett áttörni rajtuk, nem tudták már hova rakni őket, eladhatatlanok voltak. Ha eddig nem tudtam volna, most láthattam, milyen cinikus alapokon nyugszik itt minden.

Ez még a New York Kávéház épületében volt?

Ott, igen. Volt tehát néhány kiadói tapasztalatom, maga a milió ismerős volt, ismertem a színtereket, a kopott folyosót, a lefedett írógépeket, az egész cinikus hangulatot... A kiadói munkatársak esetében

viszont nem gondoltam konkrétan senkire, nem is kellett, mivel nem hagyományos értelemben vett jellemeik ők. Illetve annyi kivételt tennék, hogy Kürti esetében volt egy mintám, nem akarom megnevezni, nem él már az illető. Feltette az egész életét egy játékra és aztán megunta, megcsömörlött, átlátta, hogy nem történik semmi, mások viszik el a babért. Talán még a 30-as években megjelent magyarul Huxleynak egy könyve *A végzet bábjátéka* címmel, kicsit ez lebegett a szemem előtt e figuráknak az írásakor, tényleg a végzet bábjai, nem többek, egyik sem olyan, hogy reprezentálna elveket, valamit... Ők a végzet bábjai, és a játék, ami folyik, az a végzet bábjátéka.

Ha B. és Judit kapcsolatára gondolok, a regény mintba vádirat is lenne az élet ellen...

Vádirat az élet ellen abban az értelemben, ahogy például Judit az életet felfogja: vádirat az idézőjelben értett normalitás ellen, vádirat az ellen, hogy az emberek meghamisítsák a múltjukat, letagadják a származásukat stb. De vádirat maga a regény is, a regény ellen.

Már az úgynevezett jellemábrázolásról is ezért mondtál le...

Ha a regény arról szólna, hogyan számolja föl egy ember önmagát, akkor le kellene mennem a mélypszichológiába, elemeznem kellene, miért tartja elviselhetetlennek az életét, miért utálja önmagát, miért válik B. szerelme olyan önkínzóvá és szadistává, mint amilyen, és ennek ellenére miért szerelem az mégis. Ezek egyébként, úgy érzem, mind benne vannak a regényben. De nem ennek a szerelemnek a mélypszichológiájával akartam foglalkozni, hanem valami egészen mással, mondtam is már az elején, hogy mivel. Itt szándékosan minden enigmatikus egy kissé, minden figurának megvan a maga titka, amely egy zárt és mégis nyitott világ. Zárt abban az értelemben, hogy mindenki cipeli magával a saját titkait, és nyitott abban az értelemben, hogy nincs megoldás, illetve a megoldás folyamatban van, hogy úgy mondjam, akár negatív, akár pozitív értelemben. Beszéltem egyszer a *Gályanaplóban* Cézanne három fürdőző nője kapcsán, hogy Cézanne-t nem a női figurák szépsége, csúnysága érdekelte, hanem a kompozíció. És engem is... Úgy érzem, a kompozíciónak nagyobb ereje van, minthogyha külön-külön írom meg a figurákat egy nagyregényben. A 19. századi nagyregények töretlen történeteket beszéltek el. Valaki megszületett, így vagy úgy felnevelkedett, vállalkozott vagy

Ámos Imre: Sötét idők, 1940

nem vállalkozott valamire, belebukott vagy nem bukott bele, megdicsőült, teljesen mindegy, mert ezek logikus sorrendben elmondható történetek voltak. Itt viszont azt akartam elmondani, hogy nem mondhatók el a történetek, tehát nem hanyagságból nem viszem végig, s nem ezért vegyes műfajú, hisz sokkal könnyebb és egyszerűbb lett volna ezeket a figurákat valódi figurákként elemezni és megírni. Valódi figurák lehetnek volna, ha nem ül rajtuk valami külső erő, ami eltorzítja őket... Ma semmi köze a jellemnek a tettekhez, noha természetesen minden átüt egy kicsit a jellem, de mindig torzan és mindig olyan alternatívák állnak elő, amit az ember nem maga választ. Judit nem választhatott, hogy zsidó legyen vagy ne legyen zsidó, ez adottság... Csak azt választhatja, hogy folytatja tovább a lehetetlent, vagy azt választja, hogy megtagadja Auschwitzot, ami szintén lehetetlen, mert nem ő volt Auschwitzban, hanem a szülei. Tehát a regény éppen arról szól, hogy nincsenek koherens életrajzok és koherens történetek, semmi sem függ össze semmivel, pontosan ez a felszámolás. És ebből a szempontból a 19. századi nagyregény felszámolása is.

Kertész Imre

Naplójegyzetek a Felszámolásához

1991

November 12.

A darabon (*Felszámolás*) gondolkodva: olyan szövegopera (oratórium), amely a végén különféle variációkban felhangzó, egyetlen szóra, e szó megszületésére épül. Tehát inkább költemény, mint dráma; inkább „tragédia”, mint modern (elegyes) színmű (netalán polgári) (horribile dictu: naturalista).

1992

Január 1.

A darab (*Felszámolás*): Bé élete mint az öngyilkosság számára feladott probléma, majd döntés; hogyan gyilkolja meg ez a hozzá legközelebb állót? A nő a szeretője (Keserű) szemszögéből; a férje szemszögéből. Az iszonyatos és elviselhetetlen csalódás: *nem kell neki* (sem ő, sem a gyermek). Az ebből születő gyűlölet (a nő részéről). A túlélés szennyese, a túlélés napi salakja, ürítkezése (ezt a nő fogja mondani). – Fontos: elpusztították őt (Bét) mint író. Judit: „Azt hittem, hogy Auschwitz csak az apám meg az anyám élménye. Azt hittem, hogy én már megúsztam Auschwitzot. Akkor jött Bé: és ma már tudom, hogy az én Auschwitzom ő volt.”

1993

Március 26.

Találkozás F. G.-val; felelősségre von, miért nem írom a darabom. Válaszom: mindenféle hivatkozás „külföldi” útjaimra, könyveim külföldi megjelenésére, az ezekkel járó elfoglaltságokra, ezek mellékes hozamára, a kulturális befogadás élményére stb., úgyszólván hedonista módján. Csak épp azt felejtettem el megmondani neki, hogy a helyzet jelenlegi állása szerint voltaképpen a művem kimentésével foglalkozom; mert nem tudom, kell-e itt, amit én művelek, nem tudom, hogy a nyelv, amelyen írok, megtart, sőt hogy maga a nyelv is fennmarad-e – olyan nyelvként legalábbis, amilyenek ezt nagy művelői, megújítói és fenntartói akarták; nem sok

rokonszenvet érek itt a művem iránt, az úgynevezett „sikerem” ellenére; egy nap kiderülhet, hogy egzisztenciám, s minden, amit teszek és gondolok, a nemzet, legalábbis egy szűken, egy bandaként értelmezett nemzet – ahogyan már a sovének a nemzetet értelmezni akarják – tehát egy önmaga által pusztulásra ítélt nemzet szempontjából idegen, sőt káros és „elfajzott”. Toynbee tanácsa jár az eszemben: „A zsidóságnak a nyugati kultúrát kell gazdagítania.” És ha a magyar kultúra nem akar majd a nyugati része lenni? Fordításokban kell kimentsem a munkásságomat azok számára, akik „használni” tudják és akarják, akik gyönyörködni tudnak benne, s akiknek igazi gyümölcsöt jelent e termés. Végül is „ideiglenesen” Pesten tartózkodó nyugati író leszek? Lehangelő perspektíva. (A Rádió vadozatú, egyúttal réges-régi urinak pl. eszük ágában sincs „leadni” felolvasásomban *Az angol lobogót*: művem ezentúl ki lesz tiltva, és magam is kitiltom magam onnan, minden sajnálkozás nélkül mellesleg.) Az igazi kérdés azonban mégiscsak az, hogy én magam így veszek-e részt a saját életemben, ahogyan fentebb interpretáltam, s ahogyan az észszerűség szempontjából interpretálnom kell; az igazat megvallva, nem érzem át, nem *élem* azt a fontosságot, amit magamnak és a művemnek tulajdonítanom kellene; cselekedeteim automatikusak, fele részben udvariasságból, fele részben szórakozottságból és a pillanat kívánta korrektségből erednek; írói tevékenységem eredményeivel idegenül, hitetlenkedve és csodálkozva szembesülök, dicséretnek nem hiszek, viszont ha leszólnak, az bánt; egyedül titkos, belső életemben vagyok némileg otthonos, itt azonban hidegség fogad most és lelkipurdalás, mert nem aknázom ki a termőerőket, mulasztok, léhaskodom; s mivel parlagon hagyom őket, tompán felsajdul a kérdés, hogy léteznek-e még ezek az erők egyáltalán?

Július 10.

A kedves kritikus, aki azt tanácsolja, hogy írjak valami „derűsebb” dolgot, hisz szabad vagyok, nem vagyok már fegyenc: számomra nem megfogad-

ható, a darab szempontjából azonban megfontolandó perspektíva. (Mint motívum, mint „téma”).

1994

Február 6.

Tovább, tovább, erőt merítve egy logikából s folytatva azt; miféle logikáról is beszélek? A műveméről, természetesen. A *Gályanapló*val kupolát borítottam egy krónika fölé, mely krónika az idővel együtt haladó történet volt – „ugyanazt a regényt élni és írni”; pontosan akkor került a házra a tető, amikor a valóságos ház – negyven év történelmi roncsépülete – összeomlott; íme, lépj ki a szabadba, állj meg egy kissé távolabb, és vess egy pillantást e romokra, de fél lábbal már a kanyarban, mely majd mindent eltakar mögötted. Vagyis: írd meg darabodat, gyászold az elveszett író – magadat –, aki azonban szörnyű túlélés-technikáját örökül hagyta az utókornak, melynek azonban új lét-technikára van szüksége; egyetlen jelzett, illetve szavakkal megnevezett probléma sem valóságos, csakis a tudattalan, az, hogy valahogyan lezárni és valahogyan folytatni kell: minden szereplőnek erről kell beszélnie, minden szereplőnek, köntörfalazás nélkül, önmagát kell mondania, minden szereplőnek in suum medias res kell elkezdenie, önmaga mélyéből és közepéből megszólalnia. Építő, roncsoló és stagnáló energiák... (ó, Istenem, bár elszánnám már magam a munkára).

Február 18.

Szürke, vastag levegőjű téli reggel, amelyeneket egykor a könnyed reménytelenség és a párás vágy tett felejthetlenné... Ma? Unottan taposom a havat és újságot veszek a János-kórház előtt. –

A temető őszi képe, ahol egy író temetnek: régésrég kísért már ez a hangulat, ami most a darab első felvonása lehet... Mennyi játék előzte meg *A kudarc* végleges szövegét; milyen régi elgondolás a halott író, akinek előkaparják a jegyzeteit, az életét.

Február 21.

A zsidó mint számkivetett szellem, mely tudásával hontalan „dalnokként” bolyong: *nekem* fontosabb, mint valaha. (Fontosabb vagyok magamnak, mint valaha.) Szembeállni, szembeállítani, szakadatlanul. A *Felszámolás*ban, majd *A zóná*ban véglegesen (végletesen) megfogalmazni.

Február 26.

Észrevetted-e műved logikáját, koherenciáját? Végigírtad a korszakot: a *S.-talanság* és *A kudarc* a 80-as évekig visz, a *Kaddis* levonja a végső konzekvenciát.

A Budapest – Bécs – Budapest és a *Jegyzőkönyv* a váltás és a csalódás, a *Gályanapló* pedig a korona, miután *Az angol lobogó* még egyszer megvonja a megtett út szellemi nyomvonalát... S most, a *Felszámolás* tovább megy egy lépéssel... *A zóna* legyen a végkövetkeztetés (az elveszett mű – nyelvi stb. okból, főként a *genius loci*), és a két mitikus mű (*Szodoma*, meg *A halál titkolt gyönyöre*) az építményen a csúcs. Lesz-e időm? erőm? tehetségem? Nem gőg-e, mi több, nem ügyetlenség, esetlenség a megtervezett mű gondolata?

Camus rosszul lett, és hónapokig beteg volt, amikor a Nobel-díjat megkapta: az egyetlen egészséges reakció az efféle atrocitásra.

Április 29.

A kirándulás Mgd-val, a boldog nap. Különös tehetsége a boldogság iránt (váltakozva a mélység iránti zuhanás-ingerral). – Fel-felvillanó víziók a darabról. Reflexió a *Kaddisra* (ahogyan *A kudarc* reflexió volt a *Sorstalanságra*). Újra teljes szellemi magány, ami írói egzisztenciámat illeti; hűvös helyeslés részemről; fura mód azon kapom magam, hogy boldogan elfogadom a rám mért státust, az igazság nyugalmával, a helyeslés őszinte gesztusával: nem tartozom ide, nem azoknak írok, akiknek a nyelvét beszélem, itt élő – pontosabban Magyarországon élő, magyarul író zsidó író vagyok; s ezt szinte jó így leírni, miután sokáig metafizikai fogalmakkal írtam le valódi helyzetemet, olyasféléképp, hogy idegen a világban stb. Persze, persze: de a konkrét helyzet az, hogy a világot – körülöttem – Magyarországnak hívják, idegenségem neve zsidó, s a magyarok olykor ki szokták rabolni és agyon szokták löni a zsidót...

Augusztus 26.

Két napja rohamszerűen megindult darabírás. Mintha az egész, elszalasztott nyarat pótolni akarná. És közben, mulattató és felemelő inspirációként: Szomory Dezső, a *Hermelin*.

December 12.

Díszes temetést rendezek magamnak a darabommal. Ha ez a titkos hajtóerő, legalább van valami titkos hajtóerő. Csakis a legszemélyesebb, mondhatni a legaljasabb szándék igazolhat egy jó művészi alkotást.

December 24.

Misztikus események a darab körül. Először is: rohamszerűen megindult a munka, miután a hamburgi szöveg elkészült. Pár napja, Friedell kultúrtörténetében lapozgatva, Ibsen *Hedda Gabler*jéről szóló sorokat olvastam, s rémülten ismertem fel: darabom

cselekménye, amit annyi ügy-bajjal eszeltem ki, a bonyodalmát illetően feltűnő rokonságot mutat a *Hedda Gabler* bonyodalmával. Kúnos Lacitól megszereztem és el is olvastam a darabot. Csak annyit mondhatok: bizony, bizony... Senki sem fogja lemosni rólam, hogy Ibsentől loptam a cselekményt – de hát nem kell vele törődni. A másik: a „giccs” szó, amit, mint hallom, miután beírtam a darabomba, egy újságcikkben is leírták, így: „holocaust-giccs”. Aztán: ahol 2 napja vendégségben jártunk, a házigazda koncentrációs táborban született (igaz, nem Auschwitzban). Megpróbálok dolgozni, írni, megírni a darabot.

A darab – ez tegnap, szenteste kristálytisztán kiviláglott, miközben gondolkodtam rajta – Auschwitz győzelméről szól.

Auschwitzot lehetetlenség félresiklásnak, egyszeri, történelmi tévedésnek tekinteni. De nem is a 19. századi (német) filozófiák vezettek hozzá. Auschwitz egész Európa nagy kudarca, Európa mélylélektanának rettentő története, e történet kulminációja. – Azon másrészt lehet vitatkozni, hogy ezt az örületet lehetett-e volna kordában is tartani. De ez irreális vita lenne, miután a realitás, a valóság mégiscsak az egyetlen igazán meggyőző eleme az igazságnak.

Még ha olyan szerző darabját olvasom is, mint Ibsen, szembeötlő az a primitív számíthatóság, amit színpadi technikának szokás nevezni. S minél jobb egy darab, annál inkább...

Hogy a költő a „mű” kedvéért elmulasztja az „életet”, ez csupán az öregedés és a halálfélelem érzésének egyik önámító kifejezése. Írni – ez ugyanolyan élet, mint hadseregeket vezetni vagy tőzsdézni, s a végén a költő is, a tábornok is, a tőzsdés is meghal, anélkül, hogy kipróbálták volna egymás lehetőségeit – sőt, anélkül, hogy boldoggá lettek volna, mint Camus mondja.

Civilizálatlanul élnek civilizált eszközök s feltételek közt. Mit jelent ez? Korlátlan lehetőséget a pusztításra.

December 28.

Darabírás. – Mindig ez a furcsa érzés: ha dolgozom, úgy kell éreznem, hogy egyedül állok a kozmoszban, és ellenségek vesznek körül. Mondhatnám azt is: csakis bizonytalan körülmények között érzem magam biztonságban. Vagyis a munkára kiélezett ösztöneim pontosabban felfogják valódi helyzetemet, mint amikor hétköznapi állapotukban petyhüdten pihennek.

A modern agresszivitás oka a modern létbizonytalanság. A modern agresszivitás következményeként mind bizonytalanabb a létezés... Stb.

1995

Este (Január 5.)

Azt hiszem, kész az első felvonás. – Mennyire megijedtem, amikor kiderült, hogy a kézirat-históriával a *Hedda Gabler* cselekményét találtam ki újra. De kiderült, hogy egyrészt ez nem zavar, hiszen nálam annyira másról van szó, továbbá, hogy egy olyan nagy szerző, mint Ibsen, nem gátló, ellenkezőleg, felszabadító, mondhatnám: tápláló hatású.

Január 20.

Darabírás: villognak a pengék. (Második felvonás elkezdve.)

Az új színpadi forma gyakran ugyanazt jelenti, mint a „posztmodern” regényforma: az író nem tud színpadi alakot, se szituációt kreálni, viszont darabot akar írni, és tud is, mert – ha az ember eltekint mindenféle tartalomtól – színdarabot írni éppoly könnyű, mint lényeg nélküli regényszöveget. Duchamp a példa, aki a tökéletes portrétól eljutott a tökéletes absztrakcióig, majd – utolsó előtti képében – a szintézisig. A művészet olyan, mint az embrió: mielőtt a világra jön, át kell mennie az eddig létezett valamennyi fejlődési formán.

Január 24.

Ritkán fogott el a tökéletesség és a sikerültség, a világhosszú olyan érzése, mint most, a darabom írása közben. Tegnap éjfélkor készen lett a második felvonás. Ma délelőtt legépeltem.

Január 25.

Természetesen még aznap (tegnap) súlyos kételyek (a darabot illetően). A darabban az a baj, hogy utoljára a barokk drámában és komédiában beszéltek emelkedett nyelven a szereplők (Shakespeare-nél még a szolga is úgy beszél, mint Szókratész); a polgári színmű a polgári ember nyelvhasználatát utánozta, a legmodernebb – főként Beckett – megint áttörés a teljesen költői nyelv felé, az ellenkező irányból; nekem talán ezzel kellett volna próbálkoznom, s nem, ügyetlen mód, valamiféle posztnaturalista nyelvvel, lealacsonyodva a szereplők színvonalára; egyszóval mégiscsak „utánzom” a beszédjüket, s ez roppantul zavar. De a dramaturgia, a konstrukció, azt hiszem, jó. (Persze Shakespeare-nél, Molière-nél stb. a nyelv is jó, s a konstrukció is.)

Január 27.

Egy mondat, ami most már, úgy látszik, nem kerül be a darabomba: az élet vagy demonstráció, vagy kollaboráció.

Február 5.

Miért hiszik, hogy a szerző többet tud a figuráiról, mint az olvasó vagy a színész? Hiszen ők csak szöveget olvasnak vagy szöveget mondanak, a szerző viszont csak szöveget ír: mindössze ennyi a különbség.

Március 14.

Ha elbeszélői forma lenne, a 3. felvonást a férfi – a férj – szemszögéből írnám meg. Ezt nem szabad elfelejteni a kompozíciónál.

Március 30.

A naplóvezetés fontossága. Kein Tag sine linea – vagy hogyan is mondta Ovidius. (Netán Tacitus? Vagy más?) A pillanat cinizmusa minden jobb stílus iránt kételyeket támaszt. Lehet-e még valami fontosat mondani? Lehet-e *jelentőségteljes* nyelven megszólalni? Lehet-e fontosat jelentéktelen nyelven elmondani? Lehet-e nagy dolgokról kisszerűen beszélni, az igazán nagy dolog nem maga a nagy nyelv-e? – Stb. Tehát: a naplóvezetés fontossága, mert ebben felvillannak az élet képei, inkább, mint a művészi formában. – Tegnap Fodor Géza telefonja; meggyőződésem ellenére, miszerint csakis kész műveket adok ki a kezemből, ezúttal mégis elküldöttem néki az elkészült két felvonást. Nincs tőle elragadtatva. Néhány jogos, apró kifogás mellett lényegében véve a darab technikáját bírálja, azt, hogy a cselekmény nem egyenes vonalon zajlik, hanem mögöttes eseményekből táplálkozik; „kis feszültségek”, mondja, „a nagy feszültség helyett”. Egy rossz éjszaka után felszabadult érzésekkel ébredtem: a darab színpadi sorsa nem érdekel (különös tekintettel a csapnivaló magyar színházra, s a beszélni nem tudó színészekre), viszont a könyvformában való megjelenés igenis. Tehát, pszichikumom most is ugyanúgy működik, mint mindig: a szorongás átélése után elszakadni a szorongást kiváltó tényezőktől, sértetten visszahúzódni nyirkos barlangomba, ahol azért a tevés-vevés lassacskán mégiscsak hoz valamiféle megoldást...

Hanem e soroknak, vagyis a naplóvezetésnek, igazán semmi értelme: a naplóvezetésnek is csak akkor van értelme, ha átmegy a rejtélyes emocionális szűrőmasinán, amely végül művészi formát és érzést kölcsönöz a nyers tényeknek...

1996

Június 27.

Talán beérik, hogy oly soká várakozom a darabommal. Voltaképpen újfajta hősök érlelődnek. Keserű, az új helyzetben életképtelennek bizonyuló volt ellenálló, akinek a világa véget ért, valamint Judit, a rugalmas, akit Keserű zsarolni akar (puszta ressentiment-ból, mert nem tűrheti, hogy valaki „közülünk” ép bőrrel vonuljon át a jövőbe); Judit, akinek drámai vétsége azonban megrontja azt a jövőt, amelyet birtokolni akar; azután Sára, a modern Marke király(nő), a lemondani tudó, szkeptikus rezonőr; és férje, Kürti, aki elalszik, lefekszik az ágyba, és nem kel föl többé; s végül Parsifalom, Judit ártatlan férje, akit megront az eltemetett múlt. – Mindezt most egészen világosan látom – a kérdés, hogy formát tud-e öltetni az anyag, mégpedig színpadi formát...

1997

Március 30.

A *Felszámolás* új formában jelentkezik. Keserű, aki B. virtuális („...majdnem azt írtam: apád...”) és Judit valóságos fiához intézi szavait.

Május 18.

Még egyszer azokat az éveket, a depresszió diktúra-hangulatát, a boldog öngyilkosság-fontolgatásokat, az egész haláljátékot, a hetvenes-nyolcvanas évekből. Regényt a *Felszámolás*ból (talán úgy kezdeni, hogy: „Telefonált; győzelem! Félek ettől a győzelemtől...” – Ez esetben a regény J.-ről, azaz Juditról szólna. A másik verzió egy Zeitblom-paródia lenne, a zsidó Leverkühn életének elbeszélése, elbeszéli a barátja és a felesége szeretője... Ez sem rossz.)

Augusztus 13.

Ami világos kell legyen: 1. A megváltás-regény. 2. A szodomai magányos. – E két munkával befejezem egy létforma megformálását, egy típusát, amit ismerek. Az 1.-ben utoljára még felmutatom a túlélő + kommunizmus típusát a *Kaddish*hoz kapcsolva; a 2.-ben mitikussá alakítom a modern dionüszoszit. (Zseniális a szó, Nietzsche szava; de nincs mit keresnem már e régi filozofémáknál.)

Szeptember 5.

Az írás élvezete – milyen rég nem éreztem már az írás élvezetét. Miért? Befejeződött volna? Vagy csak az időszaki depresszió – ezúttal boldogság-depressziót kellene mondani. – Természetesen létezik ilyen, ám még inkább létezik a boldogság adta inspiráció.

Fontolgatások a *Kaddis*hoz kapcsolódó poszt-*Kaddis*ról; kell-e? *Nekem* kell-e? Az eszme, hogy összekapcsolná munkáimat, szép; a pusztító kedv ábrázolása, mint az egyetlen megmaradt kreativitás, ugyancsak izgató; izgató, hogy végül minden kreativitás pusztításba fordul; de, valójában, még nem izgat *eléggé*.

Szeptember 9.

Nagyon vigyázni (az új regénnyel): a megváltás-problematika *nem* témája, csak motívuma a regénynek; a *téma*, amiről a regény szólni fog: az elbeszélő, aki végigküzdötte, amit végigküzdenie adatott, döbbenet fedezi fel: kihullott a világból, nincs miért élnie többé, hirtelen idegen lett az élete a „változással”. B. író nagy példája az öngyilkosság: pontosan tudta, mikor kell véget vetni. A regény maga: a processzus, ahogyan e tényt az elbeszélő – Keserű – felismeri – ahogyan a saját fölöslegessé válását felismeri, ahogyan ez a fölismerés gonoszossággá és gyűlöletté válik benne.

Szeptember 10.

Tegnap nagy nap; tápázkodás a depresszióból, a *Felszámolás* éles fényben álló ködképe, mint a természet ébredése Mahler *5. szimfóniájában*.

November 29.

Koestler *Júda válaszáton* c. tanulmányát olvasom. Amíg a zsidó – az európai zsidó – lét problematikuságát fölvetik, mindig igazuk van. De miért akarják a problémát eltüntetni, vagyis a „diaszpóra” kérdését, úgymond, megoldani? Miért nem tudnak egy problematikus létformában, e problémák nyílt viselésével élni? Megtanították őket az öngyűlöltre, és a külső megsemmisítő erő önpusztító energiákként interiorizálódott. Bemutatni e processzust, ábrázolni annak hordozóját: ez mindennél érdekesebb; az öngyilkossághoz kell vezessen (ha radikálisan végigvezetem, valamennyi következtetésen át), és e létforma különös autenticitását a totalitárius környezet igazolja; hogy pontosan miért, ez nagy kérdés, amit nem látok egészen tisztán; nyilvánvalóan szerepet játszik benne a közegellenállás, de maga a tény is, hogy a totalitárius helyzet univerzális, és így a vele való szembenállás, az individuációja, a negatívja e totalitárius állapotnak, úgyszintén univerzális; így a zsidó, mint a modern

történelemnek a modern tömeghalálra ítélte olyan helyzet hordozója, amelyben egyszerre van jelen a tiltakozás, de e tiltakozás transzcendenciája, önmagán túlmutatató univerzalitása is; a 20. század condition humaine-jává emelkedik. (*A Felszámoláshoz*.)

December 27.

A nyomkereső átdolgozása. Észre kell venni, hogy hitem szerint – amint ez *A nyomkereső* kulturális motívációiban megmutatkozik – az Endlösung, Auschwitz vagy a Holocaust – ahogy tetszik – recepciója a nyugati keresztény kultúrkörön belül zajlik. (Ez meg is magyarázza, hogy Magyarországon miért nincs kultúrája e kérdésnek.) Az én művemben azonban világos logikai vonalat teremt ez a hitem; az, hogy *A kudarc* nyelvét (a 2. részben) a vallási világ – a keresztény világ – nyelvéhez kötöm; a *Kaddis*... sajátos vallásossága, majd most, remélem, az új regény apokaliptikus világa is a keresztény kultúrát folytatja, amennyiben itt egyáltalán beszélhetünk valamiféle folytatásról: talán negatív értelemben, mint ahogy az ateista egzisztencialisták is csak a keresztény kultúrához képest ateisták és egzisztencialisták. – Ha egy épelméjű világban (amilyen nem létezik) levonnám a műveimből eredő személyes konzekvenciákat, akkor már rég katolizálnom kellett volna; csak hogy az egyház, a „vallás” annyira elvált már eredetétől, hogy a vallásgyakorlásnak, amiként a felekezeti hitéletnek is, többé semmi értelme sincsen.

1998

Február 26.

A nyomkereső kapcsán közelebb jutottam az apokaliptikus gondolathoz; ha a *Felszámolás* nem a zsidó megváltásról meg az apokalipsziszról szól, fabatkát sem ér.

Február 27.

A zsidó megváltásról írni. Ez annyit jelent, mint a zsidóságtól (valakit a zsidóságától való) megváltásról írni. – A minap a Pasaréti úton egy vadonatúj, fekete téli kesztyűt találtam; még Albinka vette nekem, s most átnyújtotta a túlvilágról.

Bé: A kezembe adom az életünket, hogy eléged.

Ha a halott írja a könyvet, az mindent kiegyenlít, s a humor forrása is.

Bé utolsó szeretője, Sára. Fonnyadásnak indult test. A szeméremtestén alig néhány szál szőr. „Visszolyognom kellett volna. Ehelyett valami különös lökést éreztem a nemi szervemben... A halált szerettem benne.” Sára különös szemérmessége – mintha bocsánatot kérne.

Február 28.

Judit, a második generációs zsidó, az auschwitz generáció gyermekének neveltetése. A szülők, az apa, mint oly sok zsidó, aki Auschwitzból hazatért, párttag, párhívó lett. Az ötvenes évek rémtörténései közepette *valahol elvesztette a fonalat*, s akkor csak egyetlen hagyománya maradt: az, hogy *Auschwitzban volt*, s azóta tulajdonképpen nem ért semmit a világból. Ebben a légkörben nevelkedik Auschwitz gyermekének gyermeke, Judit. – Bé, a megváltó, aki nem tud szabadulni Judittal kapcsolatos bűntudatától, elképzelem, mi lehet megváltó tette eredménye: ez a regény cselekménye. De ez a cselekmény nem reális, csak imaginárius, Bé képzetének terméke.

Május 15.

„Hogy elértük a célt? Cél?! Nevetséges... Ma már pontosan tudom, hogy nem cél volt, pusztán létmód, életforma...” – Talán egy kereső figura (mégiscsak Keserű, aki hét-nyolc év múltán „megérte” a történeteket). Az életformák, a világok elvesztése, az úgynevezett identitásváltozás. Megérteni, hogy a lombiklétforma, úgy mond „értelmet”, vagy ha nem is értelmet, de tartalmat, dinamikát nyújtott a túléléshez; a túlélés erkölcsse, az „ellenállás” kiváltotta életdac. Megszűnt, „elvették világunkat, talpunk alól kihúzták a talajt, kifosztottak és becsaptak”. Főként: a zárt világ, mint az egyes életeket magára vállaló közeg, mint olyan világ, amelyre az egyéni kudarc, a jellemtelenség, az állhatatlanság tökéletesen áthárítható. Ez a világ olyan világ volt, amely tökéletesen fölöslegessé tette az önismeretet. Az „én”, az identitás teljes elfedése – és elfedhetősége –, infantilis világ. Ahogy ez a lombikvilág hirtelen széttörik, és tenyészete a friss levegővel, a tág világgal érintkezésbe lép, lényei elszürkülnek, és levegő után kapkodnak... Hamis volt az egész életük – vagy tévesek voltak vágyaik. A moralitásuk, az ellenállás diszkrét bája, amivel nincs mit kezdeni többé... Stb.

Cím: *A bomlás termékei.* (?) „Történetünk hőseit Keserűnek hívják. Meg is fordíthatjuk: hívjuk történetünk hőseit Keserűnek. Azt akarjuk tehát érzékelteni, hogy mindössze egy javaslatról van szó. Elképzelünk egy embert, és hozzá egy nevet. De az is lehet, hogy az elbeszélő fantáziája annyira szegényes, hogy inkább tud elképzelni egy szót csupán, és hozzá az embert: Keserű szemszögéből – aki íme, el van képzelve – ez majdnem mindegy...”

Május 16.

Tegnapelőtt (14-én) Spirónál, az este vége felé élénk beszélgetés a kor regényének lehetőségéről és – főleg – lehetetlenségéről. Azt kérdezte tőlem,

hogy „tudom-e, mi történt” (mármint az elmúlt évtizedben). Ez a kérdése ráébresztett, hogy valójában (azt hiszem) tudom. – Tegnap este, magányos vacsora közben a Hyatt szállóban, mondatok kezdtek gyülekezni. A regény eszerint harmadik személyben íródna (a perspektíva, amit tegnapelőtt emlegettünk Spiróval: azt panaszkolta, nem találja a perspektívát, és amíg valamelyik szereplő énjével gondolkodtam, magam sem találtam). De tegnap este a mondatok gyülekezése harmadik személyt sugallt, s úgy hiszem, ez is a pillanat szituációs igazsága. A nemlétezés soha még ilyen erősen jelen nem lévő problémája, az általános identitásvesztés, vagy – ha jobban tetszik – identitásváltás távoltage, kegyetlenséget és iróniát kíván, azt sugallja, hogy a tudatomban pillanatnyilag nincs értelme turkálni. Távolság, egyensúly, a hangsúlyos dolgokat (a történetet) egy nevezőre hozni a hétköznapi folyamattal: így talán megmenthető a *történet*. – Ma, hirtelen szürke, hideg nap, mélységes depresszióval küszködtem, de úgy három óra körül leírtam a jövő regény első mondatait. Úgy érzem magam, mint egy szűzlány, akinek rutinos kurvának kell mutatkoznia. A stílus hasonlít *A kudarc* első részének stílusára, és az is váratlanul bukkant fel a semmiből, és ugyanilyen váratlanul (és hitetlenkedve) írtam le az első sorokat.

Most aztán kíváncsi vagyok (és félek).

Ne feledd, hogy a nyelvnek eléggé hajlékonyan kell lennie az elbeszéléshez, a történet elmeséléséhez, itt nincs stílusváltás, mint *A kudarc*ban volt.

Május 18.

Még mindig a regény; *fontos*: a „szocializmus” idején volt világegyetem. Ez a világegyetem a minden felől zárt falakból, s e falakon szorososan ráfeszülő mennyeboltozatból állt. Itt minden törekvés a falak szétfeszítését, a mennyebolt áttörését szolgálta. *Életcél* volt ez, az embernek volt életcélja. A falakon kívülre törekedett, s nem tudta, hogy a falakon túl nincs semmi, pontosabban, hogy a falakon túl a semmi van, a semmi ásít, és hogy a mennyeboltozat mögött nem lakik senki. Ez az, amit Bé *tudott*, s ez volt, amit Keserűnek lassan meg kellett tanulnia. – Ha a *Hamlet*ben még így hangzott a kérdés: „Lenni vagy nem lenni” – Keserű kérdése, ha föltette volna, így hangzana: Vagyok vagy nem vagyok?

Május 22.

„... Az az igazság, hogy Keserű múltja – akárcsak az ország fizetőeszköze – súlyos mértékben devalválódott.” Ez a múlt, vagyis Keserű egész eddigi élete, lassacskán semmit sem ért, mert kicsúszott alóla a fedezet, a talaj, amely ennek a múltnak – Keserű életének – valaha némi értéket adott. Röviden

szólva: Keserű elveszítette a világát, és – pillanatilag legalábbis – sem ereje, sem kedve, sem pedig lehetősége nem volt rá, hogy egy újabb világot teremtsen magának, amelyben a valóság biztonságos érzésével mozoghatott volna.”

Június 14.

Stagnáció? Korántsem. Mélyen elrejtve őrzöm magamban a *Felszámolás* történetét, némán forgatom a koponyám és a szívem mélyén, anélkül, hogy sürgető szükségét érezném az írásnak. – Voltam már így regénnyel? Ha jól emlékszem, igen; mélyen meghat, hogy mit tartok a kezemben, és szinte fontosabbnak érzem, hogy az anyag megvan, hogy átlátom, hogy újra meg újra felbukkan bennem, akár egy megesett történet, amit nem *kitaláltam*, hanem amelyre *emlékszem*: mondom, mindezt sokkal fontosabbnak, sokkal – hogyan is mondjam: melengetőbbnek érzem, mintsem hogy a megírás gondoljaival, elidegenítő vesződéseivel foglalkozzam...

„A nagyság... Minden nagyság banális...”

Június 24.

„Keserűnek, aki évtizedeken keresztül azt hitte, hogy tetteit politikai meggyőződése irányítja, mostanában kelletlenül rá kellett eszmélnie, hogy alapjában véve semmiféle politikai meggyőződése nincsen. Tévedett volna? – rágta magát olykor Keserű. De, valahonnan a belsejéből, mindig biztos választ kapott: nem, nem tévedett. Akkor hát – elmélkedett Keserű – most téved? De tudta, nem téved most sem. Valamikor volt tehát politikai meggyőződése, mégpedig éppen olyankor, amikor a politikai cselekvés lehetetlen, vagy szerfelett kockázatos volt, ma viszont, amikor a politikának háttértalan tere nyílt, nincs politikai meggyőződése – volt kénytelen megállapítani Keserű.”

Június 1.

Fontos: Judit a kézirat elégetésével *szabad* elhatározást hoz: szakít az elfojtó és neurotikus *túlélő* szerepével – igen: Judit *megteszi*, végrehajtja a tettet – az áldozattal és a feláldozóval *együtt* döntenek Auschwitz „megsemmisítéséről”, nem: *Auschwitz felszámolásáról*. Keserű: örültség, Krisztus. (Épp az együttes „felszámolás”, Judit aktivitása által nem „megváltó” B.) Judit: a szerelem felejthetetlen gesztusa. Az egyedüli tett, amit Bé megtehetett: az egyedüli mód, ahogyan Bé (gyerek helyett) életet adhatott.

Július 4.

Egy halhatatlan és meg nem ismételt reggel a Szilágyi Erzsébet fasorban; fölkelés halálgondolatokkal, szelíd, de határozott halálgondolatokkal; aztán kiülve az erkélyre, a zöldek közé, e kis dzsungel

fölött; a regény – lassan az eszembe fért az egész kis világ, amit teremtettem, *A kudarc*, Berg és az új regény B.-figurája, aki öngyilkosságában a szeretet félszeg művét próbálja létrehozni; a napsütés, M. közelsége – mindez együtt a mélységes boldogság leírhatatlan érzésével sző át, mint az átlátszó pókocskák itt mellettem, amely fénylő szálakat szövöget, szorgalmasan és képtelenül a napsütésben. Hagyni a regényt érlelődni, megérni – lesz-e időm rá? – Érdekes módon a szemembe ötlött, amit fent már jeleztem, hogy Berg írófigurája és a *Kaddis* írófigurája: mindkettő a B. betűvel függ össze – e betűmisztikához semmi érzékem, és mégis kell valami összefüggésnek lennie.

A világ, amelyben élek, s a világ, amelyet teremtek... Elmerülni, mélyen elmerülni saját világomban, benne élni, belőle alkotni...

A totalitarizmus nemcsak hatalmi struktúra, hanem lélektani is – perverziókkal, megaláztatásokkal, boldogsággal, alkalmazkodással, frusztrált és meghitt kis titkokkal, honvággyal, és mély lenézéssel mindazok iránt, akik ezt az életet nem élik, ezt az érzést nem ismerik.

Július 12.

Az úgynevezett demokratikus ellenzék (a 70-es, 80-as években) mindig az establishment részének tekintettem, akár csak a „feketegazdaságot”, amelyről szintén tudtak, nagyrészt kézben is tartották, de szemet hunytak fölöttes. Tagjai viszont mindig zsarolhatóak voltak, s hogy mennyire kívánták megszarolni őket, az az elhatározásuktól függött. Tény, hogy 56 után Magyarországon nem volt gulág, de még Recsk sem, és a Batthyány téri vagy a Múzeum-kerti március 15-i tüntetéseknél folytatott gumibotozások mégiscsak különböztek a Tiananmen téri (pekingi) akciótól. Épp ez volt számomra a visszataszító: egyfelől a dolog kvázi engedélyezett mivolta, amely az államnak (amely ellen látszólag „harcoltak”) hasznot hozott, hiszen az „ellenzék” pusztá eltűrése kölcsön-alap volt a nyugati politikusok és bankárok szemében; másrészt az, hogy bár amikor áttérhetnek velük szemben a kemény módszerekre, hogy a kínzások folyamán lealjasodhatnak és ocsmány eszközeivé válhatnak a hatóságoknak – engem mindig undorított a tét (a szovjet megszállás alatti „demokrácia”, az „emberarcú szocializmus”, a „reformok” stb.), tehát a tét abszurditásához mérten. Emellett az is undorított, hogy ezek az emberek állítólag nem vették volna észre, hogy miféle világmanipuláció kiszolgálói és kiszolgáltatói. És végül, a köztük lévő sok tudatos, aljas fráter, akik nevet és pénzt szereztek maguknak e kockázatmentes játék ügyes játszásával, a mindig cinkelt lapok elszántan bűvészkedő for-

gatásával; e cinkelt lapokat – sose feledhettem – végül is a bank, a nagy kaszinótulajdonos osztotta ki nekik, a nyereség néhány százalékát odalökte az asztal melletti helyükre, amivel ezek azután be is érték. Micsoda hazugság volt az egész!

Július 15.

Nem feledni: Bé élete *boldog* élet! – Erről valami híradás – hátrahagyott levél (-töredék), esetleg Judit révén. Megélte, ami az ő számára megélhető. (Szép ember volt.) Szerette a fák meg a füvek zöldjét, szerette a vizet, szeretett úszni. Amíg Juditot meg nem ismerte, azt hitte, szereti a nőket is. Megértette Auschwitz jelentését, és beteljesítette, alkotói módon teljesítette be a sorsát. Csodálatos életet élt – de ezt csak akkor látja csodálatosnak – vagyis életét akkor érti meg csupán –, amikor az öngyilkosság elhatározásá érik benne; a pár nap felhőtlen szabadság a halála előtt, amiről senkinek soha nem számolt be (mert nem lehet erről beszámolni), amit soha senki sem érthet meg: a boldogság, amit e néhány nap folyamán meg- és átél közvetíthetetlen, és mindörökké Bé titka marad. Ezekben a napokban valószínűleg sokat sétál, elolvassa kedves verssorait, kedvelt szerzői filozófiai reflexióit, élvezi a napsütést meg a színeket, megszabadult önmaga terhétől, eloldódott az életétől, eloldódott Judittól. Noha tele volt még életkedvvel, az öngyilkosságot mégis pontosan, az általa elhatározott időben és módon végrehajtotta, akár egy „felsőbb parancsot”. („Sziszeg a gáz, csattan a závár: mindegy...”) Keserű mindezt el tudja képzelni, és ma már megértéssel tudja elképzelni. –

Hogy Keserű sorsa kéziratokban teljesebben, ezen Keserű nem csodálkozott, hiszen az ő élete mindig kéziratok közepette zajlott, kéziratok körül forgott, mondhatni, az ő életútját mindenütt kéziratok szegélyezték; nem csoda hát, hogy olykor – vagy végül – bennük bukott el.

Július 17.

Bé: Föltettem magamnak néhány kérdést. 1. Művész vagyok-e? Ha igen, tudnom kell, hogy a szónak, ugyanúgy, mint a gyakorlatnak, a művészetnek, többé semmi jelentősége, semmi szerepe nincs. A művészek egyetlen anyaga még, amit megformálhat: az élete. 2. Akarok-e Auschwitz jól fizetett próféta lenni? Nem akarok. 3. Akarom-e a nevemet megörökíteni, „halhatatlanná” tenni? Nem akarom, inkább akarom az ellenkezőjét: eltűnni. 4. Miféle nyoma maradjon tehát életem nagy kísérletének? Feloldani és feloldódni a szeretet számomra egyetlen lehetséges formájában: a megszűnésben, valaki más élete kedvéért. Ez az egyetlen, számomra végrehajtható forradalom, ez az én nagy, kozmikus lázadásom. 5.

Mint zsidó szabad vagyok, megszabadultam minden kultúra fegyelmétől, ha úgy tetszik, megszabadultam az „emberiségtől”.

Keserű reakciója: Félt a szabadságtól. Biztosan azt hitte, hogy itt szabadság lesz. (A gyomrából felbőffenő nevetésszerűség.) Gyáva volt, hogy tovább éljen, és gyávaságát megideologizálta. Egy hazugság készítésére halt meg, de boldog volt, hogy meghalhatott; s a hazugsága az övé volt, a végzetévé avatta, s így igazsággá lett. ...

Bé: Egyetlen problémát ismerek, és ez a létezés problémája. Lenni, vagy nem lenni, pontosabban: vagyok, vagy nem vagyok?

Úgyelni a „pátosz”, mindenféle „művészetfilozófia” kerülésére. Egyetlen dologról van szó: a létezés értelmetlensége, az életfélelem, ha nincs – a pascali értelemben vett – „szórakozás”, egy bizonyos időpontban olyan undorra sűrűsödik, amikor a legkisebb érv is elegendő az öngyilkossághoz. – Ehhez járul esetleg a morfium szerepe, ha ez nem fenyeget holmi „lélektani realizmussal”, vagyis nem olyanféle ürügy, amely elveszi a dolgok komolyságát. (Hogy morfiumhoz jusson [mely csak az öngyilkossághoz kell], Judit előtt megjátssza a morfinistát.)

Bé, a tudatában, hogy ő a „csúnya”, a „baleset” – hogy el kell tűnni. Megélni, felmutatni – és eltűnni. A regény azonban arról szól, hogy nem lehet eltűnni. (Judit és a férje, Ádám.)

Július 24.

A gondolat – a regényé –, úgy hiszem, teljesen lucidus: Bé kísérlete, hogy megfejtse Auschwitz jelentését, teljes egészében önmagán végrehajtott kísérlet. Felismeri önmagában a diktatúra, a zárt világ rejtekében megbúvó muzulmán, akinek e zárt világegyetemmel szembe szegett akarata: túlélni. A folyamat során, előre nem látható módon szerelmes lesz és megházasodik: a házasság adja első lehetőségét részint a ressentiment-ja, részint a boldogságra való képtelensége, az önrombolása kiélésére. A házasság utáni lét a nagy felismerések létformája – akkor ismeri fel, hogy életét tulajdonképpen Auschwitz jelentésének értelmezésére tette fel. Átmenet a szentség (a holocaust szentjének) állapotához: felismeri, hogy áldozat volt és gyilkos – először feleségének, mondjuk így: a lelkét gyilkolja meg, ahonnan azonban a másik teremtmény elleni agressziója rémülten önmaga ellen fordul, megéri, hogy öngyilkosnak kell lennie. A történelmi szituáció felkínálja a lehetőséget. Egyúttal világossá válik, hogy Bé létezésének immár nem lehet ürügye a túlélés. „A tér végtelenné vált, és e végtelen térben szétfoszlik és elenyészlik az ő esetlegessé vált élete, az ő fölösleges tragédiája. Az éter és a folytatás vak ösztöne egyaránt nemet mond a tragédiájuk ká-

tyújában vergődőkre, akik, váratlan fordulattal, egyszerre a *csúnyát* jelenítik meg.” Megérti, hogy el kell tűnnie, és magával kell vinnie Auschwitzot s mindent, amit az auschwitzi zsidóság jelent. Mindezt leírja, s azt kívánja, hogy az égesse el, akin Auschwitz – az ő, a Bé révén – ártatlanul s Auschwitz ismerete nélkül, mégis a legsúlyosabb sebeket ejtette: Judit. A „megváltás gondolata” az elvontságból mintegy a szeretet aktusává válik, s rövid vívódás után Judit, mintegy a vizsontszeretet jegyében, s a szörnyű gondolat ellen küzdve, hogy Bé élete és minden tette hiábavaló legyen, elfogadja ezt az ajándékot. – S megbűnhődik érte.

A történet tulajdonképpen Judit története. Judit eleven élete ad létet Bé elvontságainak, annak, hogy „komolyan veszi” őket. Keserű mintegy a leépült történelmi közeg (az aktuális magyar értelmiségi lét) perspektívájából beszéli el a történetet. Az ő tragédiája nem tragédia, mert a nevetséges anakronizmusban – a magyar történelmi valóságban – él. Keserű mindent elveszít: a múltját, a létezése igazolását, a szerelmét, a barátját, a hivatását. Az emberi és a történelmi kiürültség exempláris példánya.

Nem feledni Bé élettelenségét: megélt mindent, s ezt ő tudja: szerelmet, halálos megaláztatást, lelki nyomort és diadalmat (ön)gyilkosságot: mindent, minden szenvedélyt, mélységet és csúcst, amit az élet megadhat: csodálatos élete volt, boldogan megy el.

Közben meghallgattam *A walkür* első felvonását, s ugyanúgy fölemelt és ugyanúgy megkönnyeztem, mint húszéves koromban.

Keserű fő motívuma azért, hogy nem érti, mi történt. Elbeszélése ezért abszurd lesz és humoros.

Október 16.

A pillanat, amikor Keserű dönt az életéről. Talán Camus *L'Homme révolté*-jét olvassa (németül) titokban, amikor lektori jelentésre megkap egy kéziratot. Tudja, mit kellene róla írnia. Ehelyett azonban annak rendje-módja szerint elemzi; nyelvileg, szerkezetileg stb. Nem gondol semmire, élvezi a munkáját. S ezzel eldőlt az élete. A felesége. Előzőleg egyetértésben az asszonnyal. Elvileg. De a nő megijed. Ő is választ. Otthagyja Keserűt. – Keserű outsider léte a „demokratikus ellenállásban”. A pohos, szemüveges „zseni”, a vezetők egyike. Keserű éppen most olvassa egy dokumentumkönyvben, hogy legalább egyszer, bizonyítottan együttműködött a titkosrendőrséggel.

December 21.

A *Kaddis* korrigálása közben veszem észre, hogy tervezett regényem címe: *Felszámolás* – ott van a *Kaddis*-ban: „melyet azonban [mármint az »élete-

met«, az elbeszélő életét] mint *tényt*, mint a túlélés pusztá tényét, megszüntetek és felszámolok(!), akkor is, és csak akkor igazán, ha ez a tény történetesen én vagyok.”

1999

Február 26.

Felszámolás: A regény lényege, hogy semmi sem igaz, semmi „valóság”. Keserű megpróbál visszaemlékezni „szerelmére”, de csak a kétségbeesett, vad szexualitással eltöltött délutánokra emlékszik, amikor elvesztesen és szinte dühödten vájkáltak egymás testének nyílásaiban; ezenkívül holmi kusza panaszszavak maradtak meg benne, Judit bizalmas – bizalmas?! – vallomásaiból, és a maga szórakozott részvét(el)éből. *Semmire nem emlékszik*, utólag mindenben értetlenül csodálkozik. Mindenekelőtt a saját életén, a saját múltján: nem érti már, mi hajtotta (B. hagyatékának kezelése). Ugyanúgy hazudik az asszony is, amikor – úgymond – beteljesíti B. végakarátát: nem, csak a saját zsidóságtól akar szabadulni. Hazudik B. is, kivéve öngyilkosságát, amire megvolt az oka, ha nem is az, amit okként deklarált. (Csak az árja férj nem hazudik, amikor a nyakába zúdul az egész zsidó-komplexus.) Keserű nem érti már a múltját, hogy miért „harcolt”; esetleg egy beszélgetés az elnémult és az ágyából ki nem kelő volt ellenállóval. *A totális értékvesztés* regénye.

Cioran (Celanról): „... végigjárta útját, kimerítette a pusztulásnak való ellenszegülés minden lehetőségét.” (*Füzetek*, 144. old.)

Judit elmondja a történetet (hogy ui. B., mielőtt öngyilkos lett, hogyan bízta rá a kéziratot, s hogy ő azt miért és hogyan égette el). Keserű emlékezett akkori érzéseire; ezek az érzések röviden abba a belátásba torkolltak, hogy B. és Judit történetéből ő, aki Juditnak a szeretője volt, B.-nek pedig a barátja, tökéletesen ki van rekesztve. Hiába volt B. barátja és Judit szeretője, ő, Keserű ebben a történetben teljesen *fölösleges*. Keserű emlékezett rá, hogy akkor mennyire megviselte őt ez az érzés, fölöslegességének felismerése, s e két ember – akik egyikének a szeretője volt, a másiknak meg a barátja – e két ember történetének átláthatatlansága és idegensége. Csak a saját fölöslegességét ismerte fel e történetben, és ez azzal az érzéssel sújtotta őt, hogy ez a két ember valami rejtelmes módon *kiját-szotta* őt; eszközül használták valamire, bár Keserű nem tudta volna megmondani, hogy mire. Volt valami titok itt, amit Keserű nem értett, mintha csak lektorként egy sajátos, kizárólag beavatottak számára írt, ezoterikus történetet kellene elolvasnia. Nem értette. Azt az érzést, ami e két embert mozgatta: az egyiket, hogy megírja bűnbánó történetét,

amit aztán önmagával együtt halálra ítelt; a másikat meg, hogy az ítéletet végrehajtsa, sőt, hogy ezáltal valamiféle misztikus egyesülés élményében részesül, ami a másikat – B.-t – mintegy megváltja, őt magát, az ítélet végrehajtóját – Juditot – pedig felszabadítja, sőt megszabadítja – ezeket az érzéseket, és a mögöttük sejthető nagy elhatározásokat és hitet, főként a hitet, amelyekből ezek az elhatározások cselekvéssé érlelődtek és mintegy a felszínre kipattantak, valósággá váltak, akár egy gyümölcs, amelynek virtualitása a növény hosszú, hosszú megfontolásának eredménye, nem, Keserű ezt nem értette. Akkor, emlékezett rá, ez a történet fájdalommal töltötte el életét; azután a fájdalom lassan elmúlt, s valami szórakozott ellenszenvvé csöndesedett, amit e két ember iránt érzett, akikre úgy gondolt, hogy egy bizonyos értelemben becsapták őt. De a megbecsülést, sőt egyfajta irigységet, sem tudta elhárítani, amikor arra gondolt, hogy B.-nek mégiscsak sikerült valami valóságot kölcsönöznie önmagának, az életének. Igen, Auschwitz kétségbevonhatatlan valóság volt, és B. ezt teljes mértékben kiaknáta a maga számára. Mindegy, hogy igaza volt-e abban, ahogyan Auschwitzot felfogta – e felfogásban kétségkívül rengeteg túlzás volt –, mégis, ez, és egyedül ez, Auschwitz, B. életének a valóságos élet, a megszenvedett, és – ki tudja – végső soron talán az értelmes életút illúzióját kölcsönözte. B.-nek, gondolta Keserű, legalább volt egy Auschwitz. Neki, elmékedett tovább Keserű, csupán két hét börtönbüntetése van. (Kehesen fölnevet.) Mivel rendelkezik még, amit valóságnak nevezhet? Keserű futólag áttekintette életét, és kizárólag romokat látott. Stb. Még: ma Keserű inkább úgy ítélte meg volt szeretője – Judit – cselekedeteit, hogy azok kizárólag az asszony kényelmét és az új életébe való beilleszkedését szolgálták. Megszabadult férje emlékeitől és a saját zsidóságtól. Ma, amikor maga körül csakis az érvényesülésért, vagy legalábbis a fennmaradásért folytatott nehéz küzdelem groteszk mozdulatait látja, Keserű nem hitt többé abban, hogy akadhatnak még emberek, akiknek tetteit felfoghatatlan képzetek, holmi földöntúli hit befolyásolhatják... Hazudott – gondolta stb. Az asztalhoz lép, előveszi a drámát...

Március 8.

Regény. Judit és Keserű kapcsolata. Szexualitásuk. *Elveszettség.* „Ismerte Judit minden szemérmetlen titkát, de magát Juditot sosem ismerte meg.”

Április 8.

A regényhez: Hogy B. még egyszer megélte Auschwitzot, s ezúttal mint saját, választott sorsát; s hogy nem *tud* mást megélni, mint Auschwitzot: ez vált számára világossá, így vezekel, és ezért tűnik el...

2000

Január 4.

Gépelni kezdtem a regény jegyzetanyagát; baljós érzések kísértének: kedvetlenség, csüggedtség, depresszió. Végig kell élnem ezt a kísérletet, azt, hogy képes vagyok-e még a regényírásra, vagy pedig befejeződött alkotói életem. Valami okból pihenni vágyom. Pontosabban egyfajta passzivitásra: olvasnék, történelmet és irodalmat, anélkül, hogy közbeszólásaimmal zavarnám a világot és önmagamat. – Érdekesség (sajátos, de talán mégis pontos kifejezés): mindketten, M. is, én is depressziósak vagyunk, holott minden tekintetben rendesen és jól élünk. Valószínűleg ennek az országnak az örülete és a szürke napok befolyása; egyfajta ingerhiány, amely elrohasztja a szellemet. – De miért marad el a mindent ellensúlyozni képes belső inspiráció?

Január 7.

Kezdődő, enyhe Parkinson-kór. Az agyi erek tiszták. Nyaki ultrahang: enyhe, kezdődő meszesedés. – Elmerülni a regényben, nagyon kevés időm van. Közeledik a szürkesség, a tompaság, a kontinuitás nélküli vegetáció. – Rejtőzködve élni. A regényírás mint bűnös létforma. Érdekes, hogy írói létformámat *nekem* (szemben másokkal, akik a környezetük számára szent időkből áldoztak munkájuknak, s a megszentelt írást mint malasztot nyújtották át családjuknak és a tágabb nagyvilágnak): nekem tehát sosem sikerült írói létformámat elfogadtatnom, írói tevékenységemet mintegy legitimáltatnom. Ami melleleg autentikus, hiszen az írás – „az én birodalmam nem erről a világról való” értelmében – nem is lehet legitim tevékenység – legitim a jelenben. Az írói jelen sosem legitimálhatja az író. Az írás később vagy megszületik – s ha megszületik, meg is marad – vagy nem. De hát a könyv írójának is ennie, aludnia, szeretkeznie, egyszóval élnie kellett, s az eleséget a szürke hétköznapokból merítette, s ő maga ilyenkor szürke hétköznapokban merült el. Ünnepi élet, mely a legmonotonabb köznapiságban telik. Én mindig bűnös tevékenységként éltem ünnepi életemet, titokban, s e titkot soha senki sem tisztelte; ez viszont arra szoktatott, hogy környezetemet, ha nem éppen ellenséges, de legalábbis ellenálló környezetnek tekintsem. Ahhoz, hogy műveimet létrehozam, ezt a környezetet mindig le kellett küzdenem, illetőleg ezen a közegen mindig át kellett küzdenem magam, s ez megrontotta az enyémmel való normális viszonyomat, megkeményítette érzéseimet, depresszióba kergetett, s az újra meg újra felfakadó szemrehányások, a tény, hogy nem tudom boldoggá tenni, aki hozzám tartozik, kiölte belőlem a szeretetet. Természetesen bölcsebben kellett volna élnem, erre azonban képtelen vagyok.

Most, hogy az életem lassan mégiscsak vége felé jár, bujkálva kell alkotnom, és megbékélnem a köröttem kialakult renddel, ami a fel nem ismertségen, a mű iránti szolidaritás hiányán alapszik. – Mindezt sokkal egyszerűbben is meg lehetne fogalmazni, persze; s meglehet, a „mű” egyáltalán nem fontos. De ha nem látom fontosnak magamat, akkor inkább még a számomra hátralévő időt sem akarnám kitölteni, mert alkotás nélkül az merő büntetés.

Február 1.

Amikor a *Kaddišt* írtam, annyira tudatában voltam életem szégyenletességének, elhibázottságának és reménytelenségének, hogy az utolsó sorok, melyekben a halált kívántam, őszintén a szívemből fakadtak. Ma, amikor életem minden tekintetben, mondhatni, igazolt, halott hőssel dolgozom, alteregómmal, aki árnyéktettként végrehajtotta helyettem az öngyilkosságot, s én, a szerzője teljesen szabad vagyok, teljesen szabadon kerekedhetem a története fölé, azzal a távoltageással és ironiával, ami a túlélő antihősöknek, e huszadik (vagy huszonegyedik) századbeli puhányoknak erkölcsi tartásként – vagy inkább ahelyett – megmaradt.

Február 2.

Reményteli küzdelem a regény első oldalával.

Február 5.

A helyzet komoly. A regény elindult a maga útján. Valami ígézetben követem. Azzal az érzéssel, hogy már meg van írva, csak ki kell találnom – nem: meg kell fejtenem minden mondatát, akár Oidipusnak a Szfinx titkát.

Február 16.

Tegnap, 15-én, azt hiszem, döntő áttörés a regényben (az expozíciós szakasz). Miközben a töméntelen „ügyektől” (német kiadóm összeomlása, két beszéd megírása, felolvasások, levelezés, lakásügyek, film stb., stb.) a fejemre omlani látszik minden. Másrészt soha nem éltem ilyen belső nyugalomban, mint most. A M.-val való kapcsolat és együttélés meleg biztonsága, akár egy vértet. Nem gondolok a halálra. És ha gondolok, az ő gyászát, az ő arcát képzelem magam elé, s hogy ne érje őt fájdalom, kitérek a halálgondolatok elől.

Július 15.

Észre kellett vennem – s ez ma reggel történt, a konyhában, reggelizés közben (M. az unokájával Hévízen) –, hogy új regényem (*Felszámolás*) megint csak reménytelenül az úgynevezett magyar nemzet

kor- és kórtörténete. A magyar nemzet szellemi története ugyanis – s ezt látni kellene, hiszen mindenél világosabb – a második világháborúval s a zsidók legyilkolásával véget ért; szellemi értelemben azóta semmi lényeges nem történt. Az egyetlen, ami dinamizálhatná ezt a tespedtséget, az önvizsgálat lenne: ez megnyithatná az utat az új történet előtt, vagyis új történet kezdődhetne, amely a szó legmélyebb értelmében (a megújulás értelmében) lehetne új, amennyiben magában foglalná a régít.

Pillanatnyilag azonban ez reménytelen, s ezt a reménytelenséget képviseli Keserű – aki nem érti (s a megújulás hiányában, e történeti hiányban, esemény-szomjúságban szenvedő állapotban nem is értheti) a háttérben játszódó valódi történetet, az életében szereplő zsidók történetét, akik a saját történetüket mégiscsak megélik (a szó egzisztenciális értelmében). Keserűnek éppúgy nincs története – pontosabban a történetének éppúgy nincs folytatása –, mint ahogy a magyar nemzet szellemi története is elakadt és megfeneklett az önsajnálati mélabúban.

Az igazán megrázó, nagy történet mindig szenvedéstörténet; de a szenvedéshez éppúgy hozzátartozik a zsenialitás, akár csak a boldogsághoz, az örömhöz.

Október 17.

Tegnap, tegnapelőtt eddig nemigen ismert, mély szomorúság. Lehet fiziológiai oka: egy tremor elleni gyógyszer (huma-pronol) mélyen levitte a vérnyomásomat, s ami még ennél is rosszabb, a pulzusomat. Lehet szellemi oka: elhibáztam néhány oldalt a regényben, s ez talán jobban megvisel, mint ahogyan egykor türtem, kimeríthetetlen bizalommal, az ilyesmit; lehet, hogy megrendült az idők végezetéig tartó alkotóképességembe vetett bizalmam. Végül lehet egy harmadik ok is, a legsúlyosabb: a közelítő halál előérzete. Megfigyeltem, hogy a halálhoz közeledve, mindenkin erőt vesz ez a mélységes, mondhatni kijózanodott szomorúság, ez a leált élet utáni katzenjammer, amely a korrigálhatatlanság érzésén alapul.

Ennek a regénynek a parancsa úgy szól – s ez meglepné a dilettánsokat –, hogy abban a pillanatban, amint a fő figura a realitás súlyával jelenik meg, azon nyomban véget ér a regény varázsa, de akkor magának a regénynek is vége. – De a regény e szigorú szabályában valamiféle léttörvény is tükröződik (megnyilvánul); az életben is vége van minden szórakozásnak (magasabb értelemben vett szórakozásnak), ha a realitás egyszerre túl nagy súllyal jelenik meg: amíg az ember a realitással küszködik, elvész a gondolkodás, a törvénykeresés – általában minden szellemi játék – számára.

Október 19.

Akár mennyit gondolkodom, a diktatúrában elvesztett éveket komolytalan éveknek, a diktatúrában leélt életet komolytalan életnek kell neveznem. A legkomolytalanabbak azok voltak, akik a szocialista diktatúrát komolyan vették, és szembefordultak velem: akik tehát együtt játszották a játékot. Ezek a „belső” ellenzékiek, akik az általános komolytalanságból valamiféle komolyabb komolytalanságot akartak csinálni. Senki sem értette közülük, hogy – Erasmus szavával – milyen balgaságot művelnek. De legalább elmúltatták az időt valahogyan, s a legrosszabbak közülük nemzetközi tudóskarriert futottak be. – De hisz nem is az értelmiségiekről akarok beszélni; a nemzet szempontjából ez az 1949–89 között eltelt negyven év egyszerűen törölhető. Nem történt semmi: nem volt forradalom, nem volt ellenállás, a nemzeti kreativitás kialudt. Az ábrázolás szempontjából – abból a szempontból, hogy a semmit kell ábrázolni – igen nehéz hozzáférkőzni az anyaghoz; az anyagban, a történelemben rejlő cinizmusához ugyanis szinte lehetetlen ugyanannyi cinizmust előállítani, akár a nyelvi, a képi vagy a zenei megformálásban.

2001

Január 22.

A regény. Minden mondatát le s meg kell írni; minden zugát, minden sarkát-szegletét, valamennyi rejtett mikro-terét meg kell munkálni, lakhatóvá tenni, kivilágítani. Türelem. Néha jó is – szabadság, boldogság, luciditás. S közben, szinte hallhatóan suhan, szalad a visszahozhatatlan idő.

Január 25.

Miért ír az ember? A világ mint megoldandó és megoldhatatlan probléma. Az élet mint kiheverhetetlen trauma. Sosem járhatunk a végére, a halál csak pecsét az állandó odáztatáson. Minden likvid állapotban van, elfolyik, elúszik (kéne tudni a görög idézetet): panta rhei... A marxisták legnagyobb hazugsága (a sok legnagyobb között), hogy nincs „örök emberi”. Van. Sőt, ettől ember az ember. – A regény. Az újdonsága: kontrapunktikus regényművészet. Azt hiszem, még senki sem csinált ilyet. Lassan alakult ki a forma, gyengéd kínlódással, anélkül, hogy eleve valami új formára törekedtem volna. De a művészet mindig új művészet, ahogyan Schoenberg mondja, s ezt a világlélményt, a sors, a valóság teljes kihunyását, csakis valami szokatlan módon lehet megírni, minthogy szokatlan is, vagyis: ilyen világ még nem volt.

Február 5.

Küzdelem a regénnyel. Korai fölkelés, fürdő, utána neki a papirosnak. Az ábrázolt világ(om) valóság-szomja. Valójában tisztázatlan az értékvesztés érzésének oka, tisztázatlan, hogy mit veszettek el az emberek, főként az úgynevezett értelmiségi ember. Valószínűleg a reményt, a változás reményét. A változás megtörtént, de kimaradt belőle a megújulás érzése, a katarzis. A nyugati világ lelkiállapotában ez az érzés, ha valahol a mélységben is, de jelen van, minthogy a forradalmakat megvívták, a társadalmi szerződéseket nagyjából megkötötték.

Március 11.

Álmatlan éjszaka után tisztára mosott, halvány színű reggel az íróasztal mellől; a kerten túli utcán egy korai járókelő felbukkanása távoli emlékeket ébreszt – nem pontosan tudom, hogy miféle emlékeket, kora reggeli illatokról, kávékról, sietségekről, hajnali fényekről, színekről... Egy Celan-biográfiában keresgélem B. elképzelt figuráját, mint ahogyan tegnap éjjel Primo Levit tanulmányoztam; de tudom, hogy figurámnak végül a cselekmény sajátos szövedékéből kell megszületnie... Az utóbbi napokban valami erősen berzenkedik bennem az egész szokvány-zsidóság, Kafka, Celan, Levi – mindenki ellen; ellene vagyok az Auschwitz-misztikának, a különféle identitásproblémáknak. Miért kell zsidónak lennie, akit zsidóként Auschwitzba vittek? Makacsságból? Lázadásból? Ugyanúgy irtózom a zsidó vallástól, mint minden vallástól; de az arcokban, a hanglejtésben, egy mosolyban megtalálom a testvériséget. Magdám szép arca nem zsidó arc, s megtalálom benne a testvériséget. Levi és Celan arcában is felismerem a rokonit – de ez nem a zsidó misztikára vonatkozik; Celanról el tudom képzelni, hogy egy délutánt átfocizok vele a Gábor-intézetben, Leviről el tudom képzelni, hogy padszomszédom a Barcsay [utcai] Gimnáziumban. Miről van szó? Arról, hogy fojtogat egy közhely, nem akarok többé belesimulni a szerepek receptkönyvének egyik változatába sem; szeretnék *én* lenni – noha nem tudhatom, ki vagyok; de úgy érzem, az írás lassanként nemhogy hozzásegítene, inkább meggátol benne, hogy bármit is megtudjak önmagamról; a nyelv, egy tőlem, egy nekem idegen nyelv kényszere vezérel. S, tagadhatatlan, boldog vagyok. Baj?

Az öngyilkosság talán valami nagy hazugság felismerése; a nagy igazság felismerése, azt hiszem, inkább életben tart. (Mi a különbség a nagy hazugság és a nagy igazság között? Talán csak morális különbség ez, és éppen az életben maradás vagy az öngyilkosság kérdését érinti.)

A „művész”, mint egzisztencia, kötetlenséget jelent. Azt hiszem, művész vagyok, igyekszem művész lenni. A művésznek az ábrázoláson kívül semmi más dolga; senkivel sem kell azonosulnia – legalábbis végérvényesen nem. Ha tudod, hogy szerepeket élsz át, könnyebben leveted őket magadról. Még Auschwitz sem parancsolhatja rám a megmásíthatatlan identitást.

Március 14.

Ez a regény tele van rejtéllyel. Hogy a figurát (az öngyilkost) „hidegen” kitalálom, erről szó sem lehet. A saját képességeimben kell megbíznom, a saját inspirációimban, „mélytudatomban”, plasztikus tehetőségemben.

Március 16.

Az utóbbi napok kaotikus, szétszórt jellege. Három napja még nagy regényhangulatban, melyet az elkészült s a már rég meglévő (beépítésre váró) anyag elolvasása csak fokozott. Aztán, tegnapelőtt, egy laptop megvásárlása mindent felborított; tegnap reggeltől estig hasztalan bajlódás a géppel: nem igazodom ki rajta. De ez a két nap ismét megmutatta, mi vagyok, ha nem írok: senki és semmi.

(Összeállította: Hafner Zoltán.

A regénnyel kapcsolatos további feljegyzések a szerző Mentés másként [2011] c. kötetében olvashatók.)

Ámos Imre: Sárga angyal, 1939 (Magyar Nemzeti Galéria)